

Fig. 1. Ekkehard og Uta, vestkoret i domkirken i Naumburg.
Ekkehard and Uta, in the western choir of the Naumburg Cathedral.

”At præsentere sig selv” Stifterfigurerne i Naumburg og psykehistorie

Søren Kaspersen

Title ”To present oneself” – The Donor Figures in Naumburg and Psycho-history

Abstract The ensemble of founder statues situated in the western choir of the Naumburg Cathedral is one of the most intriguing and most discussed examples of medieval portraiture. The twelve sculptures are very lifelike but they cannot be portraits of the historical persons in any real sense. Some of them behave very unlike founders, expressing different frames of mind and seeming to relate to each other in an anachronistic way. This essay provides a new interpretation of the figures’ relations and functions considered within the framework of an Augustinian worldview and based mainly on a new identification and understanding of the Sizzo-figure. Furthermore the rhetoric and expressive means of the Naumburg Master are discussed in relation to the emergence of the new Gothic style, a process that included a significant reception of and negotiation with the art of Antiquity. In the view of the present article this process reflects a *psychogenese* dialectic connected with the contemporary *sociogenese* and created by the educational ideals and refinements of courtly culture in its relations with the religious sphere and with love as its central fore. The style of the figures then is the frame and visualization of a new ‘mental architecture’.

Keywords Portraiture, Donor figures, Naumburg Cathedral, Augustine’s *De civitate Dei*, Style and anthropology, *sociogenese* – *psychogenese*, Courtly culture, Love

Author Assoc. prof., Department of Arts and Cultural Studies, University of Copenhagen

Email kasper@hum.ku.dk

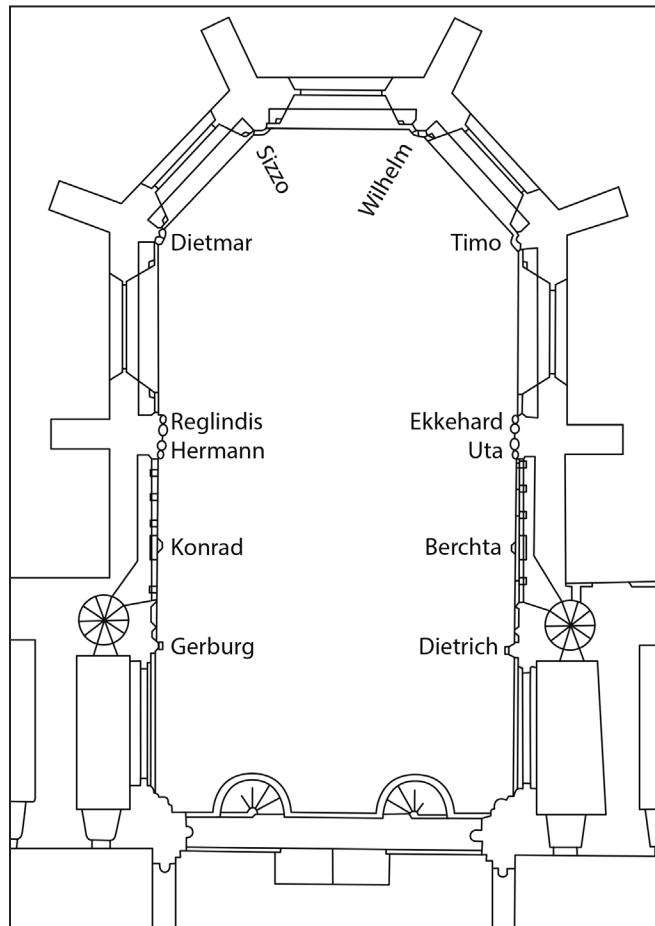
ICONOGRAPHISK POST

NORDISK TIDSKRIFT FÖR BILDTOLKNING • NORDIC REVIEW OF ICONOGRAPHY

NR 2, 2016, PP. 4–52. ISSN 2323-5586

Artiklen undersøger spørgsmålet om repræsentation og portrættering i middelalderen gennem et særligt komplekst eksempel, nemlig det berømte ensemble af stifterfigurer i vestkoret i domkirken i Naumburg fra midten af 1200-tallet. Der er

tale om en gruppe stiftere som primært levede i 1000-tallet og første del af 1100-tallet, men som den såkaldte Naumburgmester har fremstillet som var der tale om virkelighedstro portrætter, hvilket jo klart nok ikke kan være tilfældet. Dertil kommer, at

Plan 1. Domkirken i Naumburg, plan over vestkoret. Redigeret efter D. Schubert 1974. Gentegnet af Anna Falcon.

The Naumburg Cathedral, plan of the western choir.

flere af dem – primært fire figurer i korets polygon – er skildret i en tilstand af affekt og agerer i rummet, hvilket ikke kendes fra nogen anden stiftergruppe. Disse forhold har ført til en intens diskussion om, hvorledes man skal forstå figurerens optræden og deres funktion i en *memoria*-kontekst.

Undersøgelsen falder i tre dele. I første omgang diskuteres identiteten af de enkelte figurer (jfr plan 2, s. 29), idet der i flere

tilfælde er (betydelig) usikkerhed om denne. Dernæst foreslås en ny læsning af ensemblet, der kan begrunde dets særegne karakter. Og endelig reflekteres der over forholdet mellem på den ene side visuel retorik og formsprog og på den anden side den her til relaterede antropologi, forstået både som den filosofisk-religiøse opfattelse af mennesket og som den samfundsmæssigt formede psyke. Den overordnede

ramme for en sådan psykehistorisk tilgang til kunsten er baseret på ideen om en tæt sammenhæng mellem social organisation og mental arkitektur, mellem et samfunds kompleksitet og de forskellige typer af dannelsesprocesser, det fordrer af sine medlemmer, dvs. mellem sociogenese og psykogenese. Dette forhold er lanceret og tematiseres af den tyske sociolog Norbert Elias og har sat sig spor hos senere forskere som Peter Dinzelbacher og C. Stephen Jaeger. Endelig tænkes psykogenese og formsprog her at udvikle sig sammen, ud fra ideen om, at betragteren altid er i billedet, som Wolfgang Kemp har påpeget, og som sådan influerer dets visuelle udtryk.

Stifterfigurerens identitet

Der er opstillet i alt 12 stifterfigurer i vestkoret, 8 mænd og 4 kvinder (plan 1).¹ De tilhører det højjaristokratiske miljø, og de 8 mænd står hver med et skjold, hvorpå deres navn og stand m.m. oprindeligt var skrevet i borten. Dog er navnene – og ledsagende karakteriseringer – kun bevaret på 5 af skjoldene,² og det er i flere tilfælde svært at slutte fra navnet til en bestemt historisk person. Seks af de indrammede skjoldfelter viser ornamentale bemalinger,³ mens et enkelt har en heraldisk figur og det sidste, der nu er helt tomt, også har haft en.⁴ Intet tyder på, at kvinderne har haft andre sociale kendetegn end deres påklædning, og derfor virker det som om, de primært har været identificerbare ud fra deres relationer til mændene. De 12 stiftere synes at samle sig i tre grupper med hver fire personer, idet de fire mandlige enkeltfigu-

rer i højkorets polygon har en anden karakter end de fire enkeltfigurer i forkorets 'quadrum', mens vi på overgangen mellem højkor og forkor finder to ægtepar stillet over for hinanden.

I 1249 udstedte biskop Dietrich 2. af Naumburg sammen med domkapitlet et brev, der opfordrer alle til at bidrage til domkirkebyggeriets fuldendelse og fremhæver domkirkens tidlige stiftere som forbilleder. Kirkens første grundlæggere (*primi ecclesie nostre fundatores*) var ifølge dette brev "markgreve Hermann, markgrevinde Regelindis, markgreve Ekkehard, markgrevinde Uta, grev Sizzo, grev Konrad, grev Wilhelm, grevinde Gepa, grevinde Berchta, grev Dietrich (*Theodericus comes*) [og] grevinde Gerburg."⁵

Her opregnes altså 6 mænd og 5 kvinder, hvoraf de 10 kan være og formodentlig er til stede i vestkoret, mens en af de fem kvinder må være fraværende. De 2 sidste af de 12 stifterfigurer er ifølge indskriftene på deres skjolde en grev Dietmar og en Timo af Kistritz. De er bevidnet gennem andre kilder, hvor vi også genfinder de 11 grundlæggere fra brevet 1249, grev Sizzo dog undtaget. De vigtigste af disse kilder er en anniversarieliste – ofte kaldet 'Mortuologium A', der indgår som tillæg i en fortegnelse fra 1367 over domprovsten af Naumburgs indtægter ('*Servitienverzeichnis*'),⁶ samt et uddrag fra et nu tabt nekrologium ved domprædikant Johannes Zader (+1685) – det såkaldte 'Mortuologium B', hvor 8 af de 11 stiftere i brevet 1249 plus grev Dietmar og en grevinde Adelheid er betegnet som *fundator* eller *fundatrix*, og

hvor gravsteder i kirken tillige er angivet for 8 af personerne.⁷ Herudover kan nævnes endnu et uddrag ved Johannes Zader samt et uddrag fra 1768 ved Johann Georg Kayser, vikar ved domkirken.⁸

Litteraturen og diskussionen om, hvem der så er hvem, er – grundet de nævnte forhold – omfangsrig og har stået på lige siden historikeren Carl Peter Lepsius publicerede den første reelle undersøgelse i 1822.⁹ Hvad angår relationerne mellem de mandlige og kvindelige stifterfigurer, antager man generelt i forskningen, at der opregnes fire ægtepar i biskop Dietrichs diplom – nemlig markgreveparrene Hermann og Reglindis og Ekkehard og Uta først i brevet og til slut greveparrene Wilhelm og Gepa samt Dietrich og Gerburg, placeret på hver sin side af en grevinde Berchta. Der er også generel enighed om, at det er de to markgrevepar, der markerer overgangen mellem det kvadratiske forkor og det polygonale højkor. Mod nord ses nemlig – ud fra skjoldindskriften (ECHARTVS MARCHIO) at dømme – markgreve Ekkehard 2. (ca. 985–1046) og hans hustru Uta (fig. 1), og mod syd står så markgreve Hermann (ca. 980–1038) og hans hustru Regelindis (fig. 2). Hermann og Ekkehard var sønner af markgreve Ekkehard 1. (den Ældre), og det var dem, der gennem deres donation af den nybefæstede borg Naumburg skabte forudsætningerne for, at bispesædet i Zeitz i 1028 blev overført hertil.¹⁰

Men indtil for nylig har det været diskuteret, om de to ægtepar burde identificeres omvendt, idet Ekkehard fremtræder som den ældste af de to brødre, mens

det var Hermann, der var den førstefødte, og nok så vigtigt: Uta af Ballenstedt bærer omkring sin faste, cylindriske hue en kronering (*schapel*), som ville passe bedre på Regelindis' hoved, da hun var datter af den polske hertug Boleslaw Chrobry, der blev kronet til konge i 1025.¹¹ Desuden var autenciteten af indskriften på Ekkehards skjold behæftet med usikkerhed,¹² men nu er det utvetydigt fastslået, at den afspejler en oprindelig indskrift.¹³ Så når Hermann er skildret yngre end sin lillebror, kan det skyldes, at han døde otte år før ham, eller også at han skulle passe til sin hustru Regelindis, der nok døde forholdsvis ung, omkring de 25 eller før.¹⁴ Og Utas fornemme kronering har måske sin baggrund i, at hendes bror, Esico, ifølge Annalista Saxo giftede sig ind i den kejserlige familie, nemlig med en Mathilde, som var søster til Konrad 2.'s hustru, Gisela af Schwaben.¹⁵

Hvad angår de to sidstnævnte ægtepar i brevet fra 1249, synes det oplagt, at der for biskop Dietrich – og domkapitlet – var tale om to brødre, Wilhelm og Dietrich, der ligesom den samtidige biskop Günther i Naumburg (1079–90) var sønner af wettingeren Gero, der igen var en nevø til Hermann og Ekkehard 2. Desuden at deres moder var grevinde Berchta, grev Geros anden hustru. Et omfattende godskompleks efter hende – på 158 gårde – blev i 1088 skænket til domkirken i Naumburg af Gero med sønnernes samtykke. Disse forhold er ganske vist baseret på to forfalskede dokumenter fra 1100-tallet i domkirkens arkiv, men et autentisk dokument fra 1088 – ligeledes i domarkivet – bekræf-

Fig. 2. Hermann og Regelindis.
Hermann and Regelindis.

ter donationen: her er det dog kejser Henrik 4., der overdrager godset til domkirken. Han havde fået det som forsoningsgave af grev Gero, der sammen med sine to sønner, Wilhelm og Dietrich, havde deltaget i det sachsiske oprør mod ham.¹⁶

Alt taler for, at biskop Dietrich forstod grevinde Berchta og hendes arvtagere, sønnerne Wilhelm og Dietrich, som de egentlige donatorer.¹⁷ De to mandlige og to kvindelige stifterfigurer i forkoret kunne umiddelbart passe på Wilhelm og Dietrich

med deres hustruer. Men grev Wilhelm er ifølge en skjoldindskrift (WILHELMUS COMES UNUS FUNDATORUM) placeret i højkorets polygon (fig. 4). Samtidig måtte en af hustruerne udgå, hvis Berchta som den 'egentlige' donator også skulle repræsenteres.¹⁸ Og Gepa forekommer her mest oplagt, berøvet sin ægtemand Wilhelms tilstedeværelse i quadrum. Generelt antages det i forlængelse heraf, at det er ægteparret Dietrich og Gerburg (fig. 9–10), der står over for hinanden først for, når man træder ind i forkoret.¹⁹ De blev begge – ligesom Wilhelm og Gepa – begravet foran Helligkorsalteret i domkirkens midtskib.²⁰ Grevinde Berchta (fig. 8) – snarere end Gepa – indtager så midterpositionen mod nord i forkoret. Figuren ligner med sit store slør (*rise*) over koneklæde med højt pandebånd en enke eller nonne.²¹ Karakteriseringen kan skyldes, at Berchta var en velstående enke efter grev Poppo af Wippro, da Gero ægtede hende, og at det var det gods, hun havde efter Poppo, som senere kom til domkirken.²²

Grundet den nonneagtige fremtoning er den psalterlæsende eller –syngende stifterfigur også blevet identificeret med abbedisse Adelheid af Gernrode, en datter af kejser Otto 2. og Theophanu, der 999–1044 stod i spidsen for damestiftelserne Quedlinburg og Gernrode. Men dels kendes der ikke nogen donationer, dels bestod der et had mellem hende og Ekkehard 1., grundet hans deltagelse i et oprør mod hendes far.²³ Endelig er hendes dødsdag (14. jan.) ikke sammenfaldende med minddatoen for Naumburg-mortuologiernes

Adelheid *fundatrix*, som var den 18. september.²⁴ Selvom dødsdag og *memoria* i princippet godt kan falde på to forskellige datoer, hviler teorien altså på et meget spinkelt grundlag.²⁵ Man må – for mig at se – derfor slutte, at figuren med overvejende sandsynlighed repræsenterer grevinde Berchta.²⁶

Den fjerde person i forkoret, den mandlige skikkelse over for Berchta, må så – efter udelukkelsesmetoden blandt de 6 mænd, der opregnes 1249 – være grev Konrad (fig. 7). Figuren, der i lange perioder ikke stod på sin plads i vestkoret, har været stærkt ødelagt.²⁷ Den mistede på et tidspunkt – måske ved et fald, f.eks. i forbindelse med en omfattende brand 1532 – bl.a. hoved og højre arm og fremtræder nu i meget rekonstrueret stand.²⁸ Da domkirkens kordegn Johann Karl Schoch i sidste halvdel af 1700-tallet genfandt figuren, læste han indskriften på skjoldet som 'Deodoricus Com',²⁹ hvilket kunne tale for, at skulpturen faktisk gengiver grev Dietrich (*Theodericus comes*), Gerburgs mand.³⁰ Men det er dog næppe tilfældet.

Schoch lod figuren udbedre med et hoved og en arm af gips og fik den opstillet på gulvet ved den daværende døbefont i vestkoret. Her omtales den 1822 af Carl Peter Lepsius, der nu på skjoldet læser 'Conradus comes', men bemærker at bogstaverne er på hvid og ikke forgyldt bund og således må være af 'en nyere hånd'.³¹ Han antager, at der er tale om en grev Konrad af Landsberg, søn af grev Dietrich 2. af Wettin – gift med Mathilde, en søster til Hermann og Ekkehard 2. – og bror til grevinde

Berchtas husbond Gero, hvilket alt sammen passer fint med Konrads placering i biskop Dietrichs brev mellem ekkehårdnerne og wettinerne.³² Han og hustruen Othilde efterlod sig ingen sønner, men kun en datter Bertrada, hvorfor han meget vel kan have skænket gods til domkirken.³³

Alligevel er det næppe ham, der er fremstillet men derimod hans nevø Konrad den Store (+1157), som i allerhøjeste grad var involveret i det religiøse liv og bl.a. var foged for fyrstebispedømmet Naumburg.³⁴ Han udelukkes dog normalt som en mulighed, fordi hans dødsdag og begravelsessted ikke passer med den grev Konrad, der optræder som *fundator* i mortologium B. Denne døde nemlig 14. februar (16. Cal. Martii)³⁵ og lå begravet 'in monasterio', hvilket sikkert betød domkirken eller dens klausur – eller i det mindste St. Georg kloster i Naumburg, mens Konrad den Store døde den 5. februar og blev begravet i det af hans bror og ham selv stiftede Kloster Petersberg ved Halle.³⁶ Dog antyder en tegning af Ludwig Haach af den af Schoch rekonstruerede figur, som Puttrich publicerer 1841,³⁷ en heraldisk figur på stifterens skjold, som udmærket kan passe med en gylden og kronet ørn, som Johann Zader omtaler på skjoldet i 1600-tallet, og som synes bekræftet af de nyeste analyser.³⁸ Dette våbenmærke overgik ved kejserlig forlening til landgreverne af Thüringen efter huset Sommerschenburgers uddøen 1181 og kom således i 1247 til huset Wettin, da Henrik den Højvelbårne – en halvbror til biskop Dietrich – blev landgreve. Og det eneste tidligere medlem af slægten,

våbenet med nogen ret kan overføres på, er Konrad den Store, der sås som den egentlige grundlægger af det wettinske fyrstehus' magtstilling.³⁹ Som markgreve af Meissen blev han med Lothar af Sachsens ophøjelse til tysk konge – og senere kejser – den første rigsfyrste i slægten.⁴⁰

På Haachs tegning læses desuden på skjoldborten: [CON]RADVS MAG. COMES, hvilket kun kan forstås som 'grev Konrad den Store'.⁴¹ Og nok så vigtigt: tegningen har en arkæologisk karakter i og med, at den ikke blot gengiver Lepsius' læsning fra 1822 men afspejler, at første del af navnet var gået tabt, fordi det øverste hjørne af skjoldet er helt nyt.⁴² Og den synes også at angive to lag af indskrifter i den følgende del af navnet.⁴³ Tegningen forekommer således at være en rimelig præcis gengivelse af det læsbare af de oprindelige indskrifter, og det vil primært sige af indskriften fra 1517/18, som den tog sig ud omkring 1840. Så det store ophold i borten mellem navnet og 'COMES' synes autentisk ligesom det mellemliggende 'MAG', der fremtræder som noget af den bedst bevarede tekst.⁴⁴ Våbenmærke og indskrift taler således stærkt for, at figuren faktisk viser Konrad den Store. Problemerne i forhold til Naumburgkildernes Konrad kan skyldes, at der er sket en sammensmeltning af de to Konrad'er – Konrad den Store og hans farbror, Konrad af Landsberg – ligesom der øjensynligt gjorde mellem Ekkehard 1. og Ekkehard 2.,⁴⁵ og at Konrad den Store som 'ikke-begravet' i kirken er gledet ud af listerne med en selvstændig mindetag.

Hvad angår de fire enkeltstående figurer i polygonen, finder vi i de vigtige positioner omkring midtaksen en grev Sizzo tv. (fig. 3) og th. den allerede omtalte grev Wilhelm (fig. 4). Sizzo tilhørte efter indskriften (SYZZO COMES DO)⁴⁶ og våbenmærket (en oprejst gylden løve) på hans skjold at dømme de thüringiske Sizzoer, dvs. en af landskabets ældste slægter, som stiftede husene Schwarzburg og Käfernburg. Af flere mulige Sizzo'er er figuren blevet forbundet med den grev Sizzo, der deltog i det saksiske oprør mod kong Henrik 4., et oprør som 1075 endte med nederlag og total kapitulation.⁴⁷ Denne Sizzo var måske bror til 'vor' grevinde Berchta, idet man slutter, at hun kan have tilhørt Schwarzburg-slægten, da den ældste af hendes tre sønner, den ovenfor nævnte biskop af Naumburg, får navnet Günther.⁴⁸ Men om Sizzo – grundet hans oprør – f.eks. ligesom Berchtas mand Gero måtte afstå gods til Henrik 4., som så efterfølgende kom til domkirken, vides ikke.

1118 nævnes en grev Sizzo, nært beslægtet med en anden grevinde Bertha, der skænkede den af hende stiftede S. Maria-kirke i Zwickau med rigt tilbehør til Naumburg-bispens huskloster Bosau.⁴⁹ Et tredje forslag har været en Sizzo, der 1149 – i lighed med den da læselige indskrift på skjoldet – betegnes som *comes de Turingia*.⁵⁰ Denne Sizzo (+1160) stiftede 1141 sammen med hustruen Gisela og deres to sønner, Heinrich og Günther, husklosteret Georgenthal, men nogen donation til domkirken i Naumburg er ikke bevidnet. Så alle tre forslag er behæftet med stor usikkerhed, og

Fig. 3. Sizzo I eller II(?). Jfr Plan 2. Sizzo I or II(?).

ud fra Sizzos placering i biskop Dietrichs brev lige efter de to betydningsfulde markgrever og deres hustruer er det mere nærliggende at identificere stifterfiguren med et tidligere medlem af slægten.

Denne synes at gå tilbage til en Günther (Gundhareus), der omtales i et brev fra pave Gregor 2. i 722, relateret til Bonifatius' mission i Thüringen.⁵¹ De følgende århundreder optræder en Günther med spredte nedslag, og vi skal frem til en kilde,

som sikkert er fra december 1005, før en person ved navn Sizzo viser sig, her som afdød bror til en *nobilis homo* Günther (ca. 955–1045), der da gjorde boet op for sig, sine børn(?) og sin brors børn.⁵² Denne Günther viede sig umiddelbart efter til klosterlivet og blev i slutningen af sit liv eremit. I en kilde fra 1046–51 er situationen atter den, at en *nobilis* Günther på vegne af sig selv og sin bror Sizzos sønner bortskænker noget gods til kloster Hersfeld.⁵³ Igen ved vi ikke noget om den afdøde Sizzo. Men disse to generationer – og forfaderen – er interessante i forhold til den fortælling om slægtens tidlige genealogi, der er skudt ind i den kompilerede Reinhardsbrunner krønike fra ca. 1340–49 i forbindelse med skildringen af det fjerde korstog, hvor bl.a. Günther den Ældre (+1197?) af Käfernburg og hans to sønner deltog.⁵⁴

Krøniken opregner fem generationer, der fører fra slægtens stamfader, grev Günther (Gundarus) til den ovenfor omtalte Sizzo, der grundlagde klosteret Georgenthal.⁵⁵ Den hedenske Günther, der bliver omvendt og døbt, føder sønnen Zigerus, der igen føder sønnen Siczo. Denne udmærkede sig som kriger, skænkede meget gods til domkirken i Naumburg og blev begravet der. Hans søn Günther får igen en søn, Siczo, som så grundlægger klosteret Georgenthal. Der er tydeligvis tale om en kraftig sammentrækning af slægtshistorien med ideologisk bestemte nedslag. Men eftersom stamfaderen og klostergrundlæggeren er bevidnet i kilderne, er der god grund til at tro, at den mellemliggende kriger og stifter Sizzo ikke er en ren fantasifigur.

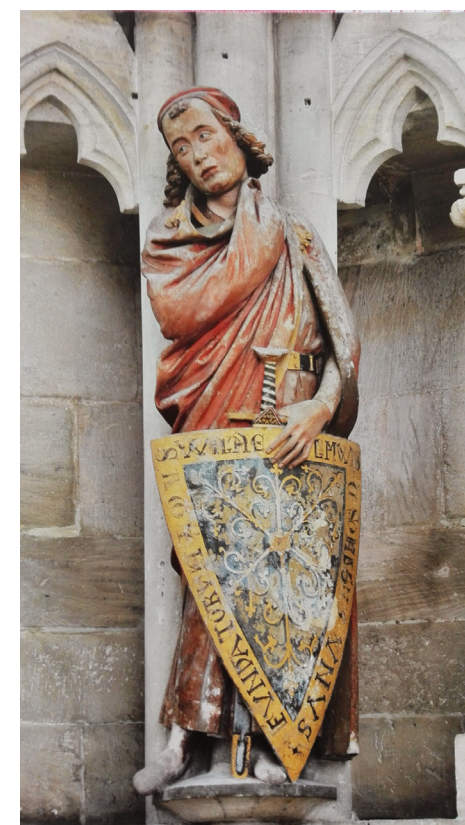

Fig. 4. Wilhelm, bror til Dietrich. Wilhelm, brother of Dietrich.

Under alle omstændigheder kan man konstatere, at Reinhardsbrunner-krøniken eller den kilde, den byggede sin Schwarzburg-genealogi på, ikke længe efter blev billedliggjort i den nu tabte käfernburgske tavle.⁵⁶ Denne, der endnu 1942 eksisterede som en kopi på lærred i slotskirken i Sondershausen, viste tre ægtepar, hvorunder der var sekundære, forklarende latinske indskrifter, hvis forlæg i hvert fald gik tilbage til 1625. Ifølge disse indskrifter, som

var baseret netop på krøniken eller dens kilde, så man den kristnede grev Gundarus, sønnen grev Sigerus og hans søn, den tapre grev Sizzo, der som stifter stod med en kirke-model i hånden.

Man kan tænke sig, at der i narrativet er sket en kobling af den omvendte stamfader Günther og den berømte eremit Günther (+1045), som der opstod en helgenkult omkring.⁵⁷ Krigeren og stifteren Sizzo kunne så – som angivet i krøniken – være sønnesøn af denne Günther og tilhører samme slægtled, som den Sizzo, der deltog i det sachsiske oprør. Men han kan næppe have været identisk med denne Sizzo, da han ifølge krøniken var kejserens mand. Det kan også være, at krønikens Zigerus, som søn af stamfaderen, var den i diplomtet 1005 afdøde bror til Günther eremitten, og vor Sizzo bliver da – som søn af denne – nogenlunde samtidig med Hermann og Ekkehard 2. og falder således på plads i forhold til biskop Dietrichs bror som en af de tidlige og vigtige stiftere.⁵⁸

Skal man prøve at forstå, hvorfor en sådan tidlig stifter, der ifølge slægtssagaen var begravet i domkirken, ikke optræder i andre Naumburg-kilder end Dietrichs brev fra 1249, kunne en forklaring være, at hans donationer lå før bispedømmets overførelse fra Zeitz og angik Hermanns stiftelse af et provsti i Naumburg i tiden før 1021 (*preposituram noviter fundatam*), med en tilhørende kollegiatkirke, som sikkert var viet til Maria.⁵⁹ Det ville så være i denne borgkirke, som sikkert indgik i stiftelsen af bispesædet sammen med 'Neue Burg',⁶⁰ at Sizzo blev begravet og hans *memoria*

varetaget af dens kanniker. Forholder det sig sådan, at Sizzo alene gav gods til kollegiatkirken og ikke til domkirken, kan det også forklare, hvorfor han blandt stifterne i vestkoret 'kun' kaldtes 'donator'.⁶¹

Teorien ville vinde i vægt, hvis der var et nært slægtskab mellem Sizzo og Hermann. Og umuligt er det ikke, da Ekkehard 1.'s far hed Gunther.⁶² Og mens Widukind af Corvey betegner Ekkehards formodede oldefar, Ekkehard (+936), som *Ekkehardus filius Liudulfi*, betoner Thietmar af Merseburg i sin krønike, at Ekkehard 1. udsprang af meget fornemme østthüringiske slægter (*ex nobilissimis Thuringiae australis natalibus huius genealogiae ortum ducens*).⁶³ Sådanne fornemme slægter var der ikke mange af i Thüringen, hvorfor Schwarzbürgerne er en af de oplagte muligheder. Ligger forbindelsen hos Gunther af Merseburgs mor kunne Sizzo nedstamme fra en bror til hende, f.eks. være en søn af denne – dvs. en nevø til Gunther, en sønnesøn – på linje med Ekkehard 1., eller tilhører et senere slægtled.

I den kontekst kan det være interessant at kaste endnu en hypotese op i luften, nemlig at vor stifter Sizzos berømmede taperhed kan have udfoldet sig under slaget ved Kap Colonna syd for Cotrone i Syditalien i 982. Her indledte kejser Otto 2. uden forudgående rekognoscering et slag mod saracenerne og led et voldsomt nederlag. Otto måtte flygte og nåede med en lille gruppe mænd frem til en strandbred. Omringet af fjender reddede han sig i første omgang kun ved på en nærtstående jødes hest at kaste sig ud i havet, hvor han blev

samlet op af et græsk skib.⁶⁴ Så når det om den tapre Sizzo i Reinhardsbrunner krøniken hedder, at han under et slag jagede en stor mængde hedninger på flugt ved at forfølge dem ud i det dybe hav, kan det godt på sin egen omvendte måde være en fortælling om et tappert forsvar af Otto 2. i nederlagets stund.⁶⁵ Vi ved, at Gunther af Merseburg deltog i slaget og omkom – om Ekkehard ved den lejlighed kæmpede sammen med sin far er usikkert, men muligheden for en tæt forbindelse mellem ham og 'vor' Sizzo er til stede.⁶⁶

Selvom de mange fremsatte formodninger ikke måtte falde på plads som her foreslået, er der dog stadig rimelige indicier for, at Sizzo i vestkoret i Naumburg repræsenterer et tidligt slægtled. Er den eventyrlige fortælling om ham et indicium på, at han deltog i slaget 982, kan han meget vel have været jævnaldrende med Gunther og identisk med den først kendte Sizzo, der senest døde i 1005. I så tilfælde må Hermann have iværksat sin stiftelse umiddelbart efter mordet på Pöhlde Pfalz i 1002, hvis regnskabet skal gå op, og Sizzo have kunnet bidrage med gods.⁶⁷ Men Sizzo kan stadig – selv med deltagelse i slaget – have tilhørt næste generation som Ekkehard 1. (født ca. 960) og være død senere.

Til højre for Sizzo står som nævnt grev Wilhelm (fig. 4), på hvis skjold læses WILHELMVS COMES VNVS FVN-DATORVM.⁶⁸ Wilhelm deltog som tidligere omtalt sammen med sin far og bror i den sachsiske opstand mod Henrik 4. Ved Sachsens nederlag fortrak de to brødre til

den anden side af Elben og fortsatte herfra en slags partisanrig mod Henrik 4., idet Dietrich dog i 1079/80 gik over til fjendens lejr og tilsluttede sig Henrik. Efter Henriks kejserkroning i 1084, forligede de oprørske wettinere sig med ham, og for at vinde kejserens gunst skænkede Gero ham som nævnt gods fra sin afdøde hustru Berchtas besiddelser, der gennem biskop Günthers medvirken tilfaldt domkirken i Naumburg. Vilhelm blev ligesom hustruen Gepa begravet på den fornemme plads foran Helligkorsalteret i domkirken.⁶⁹

Yderst til venstre, dvs. mod syd, står en grev Dietmar (DITMARVS COMES OCCISVS) (fig. 5),⁷⁰ der er blevet henført til den billungiske slægt og identificeret med den Dietmar, hvis faster Schwanhild var gift med den ovenfor nævnte markgreve Ekkehard 1. Denne Dietmar gerådede i forskellige konflikter gennem sit liv. Skæbnesvangert blev, at han i 1048 skal have været involveret i et planlagt anslag mod kejser Henrik 3. For at rense sig for anklagen måtte Dietmar ud i en tvekamp på kejserens pfalz Pöhlde (30. sept.), hvorunder han blev dødelig såret og tilsyneladende udåndede nogle dage senere (3. okt.).⁷¹ Dog døde den grev Dietmar, der nævnes i provstiets anniversarieliste fra 1367 på en helt anden dato (den 29. juni). Men denne Dietmar behøver ikke være identisk med den grev Dietmar, der optræder som *fundator* i mortuologium B og lå begravet i domkirken foran Johannes Evangelistens alter, for denne 'stifters' årlige mindegudstjeneste kan nemt have været varetaget af andre end provsten.

Som alternativ til den omtalte Dietmar er foreslået en Thietmar 2., markgreve af Ostmark og tillige nevø til stifterne Hermann og Ekkehard 2. Han lå i kamp om grænseskel med Siegfried, en søn af markgreve Hodo, som havde brudt sit munke-løfte, og af den saksiske annalist betegnes som en djævelens yngel. Denne Thietmar kan derfor godt være kommet voldsomt af dage, men derom ved vi ikke noget. Og samtidig synes der igen at være et problem med datoen for hans død (sikkert 10. jan.).⁷² En række usikkerheder omgiver også et tredje forslag, en grev Dietmar af Selbold-Gelnhausen.⁷³ Så den Dietmar, der blev fældet af en gudsdom og i flere vigtige kilder omtales som *comes occisus*, er langt at foretrække.

Over for mod nord, dvs. yderst th., finder vi en Timo af Kistritz (fig. 6), som gav syv landsbyer til kirken (TIMO DE KISTERICZ QVI DEDIT ECCLESIE SEPTEM VILLAS).⁷⁴ Denne person og hans donation er bevidnet i mortuologium B, ifølge hvilket han lå begravet foran St. Stefans alter i kirken.⁷⁵ En teori går ud på, at Timo var søn af den billungiske grev Dietmar, der faldt i tvekamp. Han hævnede sig på grusom og ugudelig vis på sin fars bane-mand, hvorfor han på kejserens befaling for evigt blev bortdømt fra riget.⁷⁶ Inden det deraf følgende tab af alt sit gods, kan han have nået at lave en donation til domkirken i Naumburg. Hans placering over for Dietmar og det forhold, at han ikke kaldes greve eller markgreve, støtter denne identifikation.

Ifølge en anden teori handler det i ste-

Fig. 5. Dietmar, comes occisus, 'den faldne greve'. Dietmar, 'the fallen count'.

det om den Timo, der ligesom Gero – grevinde Berchtas mand – og grev Konrad af Landsberg var en søn af grev Dietrich 2. og Mathilde og far til bl.a. Konrad den Store. Ligesom sine sønner kan han have været foged for fyrstebispedømmet Naumburg.⁷⁷ Figurens særegne udtryk af indestængt vrede med udspilede kinder og

dens orientering mod Ekkehard 2. kunne så hænge sammen med, at Timos far blev myrdet af Ekkehards mænd i 1034. Men det forekommer problematisk at lade et vigtigt medlem af slægten være repræsenteret af en uhøvisk udseende yngling.⁷⁸ Der er ganske vist blevet peget på, at fortællingen om ham i den meissniske fyrstekronike fra beg. af 1400-tallet – den såkaldte 'Annales Vetero-Cellenses' – tager udgangspunkt i en vred ung mand. Men pointen i denne beretning er, at denne unge mand efterfølgende udmærker sig på alle måder ved kejserens hof, stiger i graderne til senechal og belønnes med markgrevs-kabet af Meißen.⁷⁹ Om den sene skroneprægede fortællingen er relevant i forhold til Naumburg-ensemblet er usikkert.⁸⁰ Under alle omstændigheder var Timo den første greve af Wettin, og man må spørge, hvorfor han ikke har rang af greve i skjoldindskriften eller i dødelisterne, hvis det er wettinere, det handler om. Den eksilerede Timo forekommer at være et bedre bud.

Stifterfigurerens mulige funktioner

Som det er fremgået, kan der være tvivl om flere figurers identitet. Men ifølge de her foreslåede bestemmelser stemmer de overens med gruppen af stiftere i brevet 1249. Kun inddragelsen af Dietmar 'den faldne' og hans søn har betydet, at én de elleve opregnede har måttet udgå – rimeligvis Gepa. Der er primært tale om to slægter: ekkehardinerne, der i mandslinjen uddør med Hermann og Ekkehard 2., og deres 'fortsættelse' i den wettinske slægt gennem søsteren Mathildes ægteskab med Dietrich

Fig. 6. Timo, søn af Dietmar. Timo, son of Dietmar.

2. Disse to slægter var måske også bundet sammen af Schwarzburgeren Sizzo, som kan have været en nevø eller grandnevø til Ekkehard 1.'s far Gunther og far eller farfar til grevinde Berchta. Endelig var de to bil-

lungere, Dietrich og Timo, gennem Swanhilds ægteskab med Ekkehard i. knyttet til den ene af slægterne.

Det kan synes, at vi med disse identifikationer ikke er nået så meget længere end den indledende konstatering af hvilke personer, der mest sandsynligt var tale om ud fra brevet 1249 og andre kilder. Men med indkredsningen af ikke mindst en tidlig Sizzo og af Konrad den Store, er der lagt op til nogle nye accenter i forståelsen af stiftergruppen og dens disponering.

Afbiskop Dietrichs brev fremgår, at ligesom de opregnede personer, kirkens *primi fundatores* (nok de 'anseligste' snarere end de nødvendigvis 'første' eller 'tidligste' stiftere) i forhold til den første grundlæggelse (*pro prima fundatione*) har indlagt sig den største fortjeneste hos Gud og gjort sig fortjent til deres synders tilgivelse, så er det sikkert, at også de efterfølgende stiftere gennem deres rundhændede donationer til domkirkens opførelse (*in edificationem monasterii*) fortsat har gjort sig og vil gøre sig fortjent hertil. Dietrich lover slutteligt i sin higen efter at føre hele arbejdet til sin fuldendelse (*consummationem totius operis*) at optage alle, der har skænket og vil skænke kirken gaver i rigeligt mål, levende såvel som døde, i brødrenes fælles samfund og inddrage dem i bønnerne (*orationum participationem*) fra nu af.

Set i det lys indgår stifterfigurerne i vestkoret i en erindrings- og forbønssammenhæng, og denne må generelt forstås som begrundelse for, at legemsstore, verdslige stiftere kan finde plads i det sakrale rum. Til den kirkelig-liturgiske dimension kan

føje sig et juridisk aspekt i ønsket om gennemførelsen af monumental iscenesættelse af håndhævede institutionens retmæssige besiddelser og privilegier. Ideen til sådanne stiftercykler kan følges langt tilbage i tid. Allerede i 1000-tallet maledes adelige stiftere på korets vægge i klosterkirken i Petershausen.⁸¹ Og på et sæt tabte vægtapper med stifterfigurer lavet til klosterkirken i Maria Laach, sikkert i beg. af 1200-tallet, fortalte leoninske vers bl.a. om nogle af personernes donationer, ligesom det kendes fra vestkoret Timo af Kistritz.⁸²

Teoretisk set kan udvalget i det nuværende vestkor gå tilbage på en tabt cyklus i vestkoret ved den første domkirke i Naumburg.⁸³ Ernst Schubert har argumenteret for en lidt anden løsning, nemlig at stifterfigurerne erstatter gravmæler, der gik tabt ved ombygningen af domkirken og opførelsen af det nye vestkor.⁸⁴ Man kan også tænke sig, at navnene på den gruppe stiftere, der skulle erindres, fandtes opskrevet på en elfenbenstavle, beregnet til liturgisk brug, eller at sådanne stiftere var afbilledet på et relikviar, som det kendes fra to næsten samtidige stauotheker, et i St. Matthias i Trier fra ca. 1220, beregnet til ophængning, og et fra 1220–28 fra benediktinerklosteret Mettlach, nu i St. Lutwinus sammesteds, udformet som en triptych. Begge har på bagsiden en graveret metalplade, der bl.a. viser historiske stiftere i zoner over og under en Majestas Domini-fremstilling. Nærmest beslægtet med Naumburg er pladen i Mettlach, der viser tre par af gejstlige stiftere øverst og fire adelige ægtepar med donationer nederst.⁸⁵

Ingen af de omtalte teser står dog som en særlig sandsynlig forklaring på udvalget af stiftere, og dertil kommer, at de ikke giver svar på Naumburgmesterens særlige iscenesættelse af ensemblet. Hvad angår denne, så er figurerne i polygonen orienteret mod hinanden, som om de indgik i en bestemt begivenhed, hvilket fik August Schmarzow til – hen over de historiske forhold – at tale om en fra tilskuerens synspunkt iscenesat tvækamp, som udkæmpes mellem Dietmar og en lidt modvillig Timo, mens Sizzo fungerer som dommer og Wilhelm som tilskuer.⁸⁶ Denne tese har længe været uden egentlige støtter, men er dog ikke helt død.⁸⁷

Samtidig har det vist sig vanskeligt at opstille andre og mere rimelige forklaringer på stiftercyklens særlige karakter. Man har forsøgt sig med historisk bestemte udlægninger. Således ser Walter Schlesinger konkurrenceforholdet mellem Zeitz og Naumburg og den altid ulmende konflikt, der udsprang af bispedømmets overførsel fra det ene til det andet sted, som den afgørende årsag til stifterfigurerne opstilling: de skulle demonstrere Naumburgs forrang i form af en gruppe af fornemme stiftere, i et forsøg på at opveje Zeitz's ældre grundlæggelse ved ingen ringere end kejser Otto den Store.⁸⁸ Rudolf Stöwesand har derimod forstået gruppen af stiftere som direkte bestemt af biskop Dietrichs personlige situation og kirkepolitiske stillingtagen. For ham at se er der altovervejende tale om en antikejserlig manifestation, hvor Sizzo og Vilhelm samt Dietrich og Konrad identificeres som deltagere i det sachsiske oprør

mod Henrik 4., mens Dietmars og Timos oprør var vendt mod Henrik 3.⁸⁹ Denne tilgang findes i skærpet form hos Folkhard Cremer, der ser stifterkoret som et anti-staufisk program, primært bestemt af den ledende figur i datidens pavelige parti i Tyskland, Siegfried af Epstein, ærkebiskop af Mainz (+1249).⁹⁰ Endelig ser Gerhard Straehle ensemblet og dets karakter som dikteret af den verdslige magt, af markgreven af Thüringen, Henrik den Højvelbårne, biskop Dietrichs halvbroder.⁹¹

Disse tolkninger har dog hver især deres svagheder, som gør, at de ikke overbeviser,⁹² og de forklarer også kun i mindre grad eller slet ikke stifternes individuelle sindstilstande. Inden for en religiøs ramme – der handler om forbøn, skærsild og dom, om stifterne på deres vej til det himmelske Jerusalem⁹³ – kan særlig nævnes Helga Scuiries forsøg på at forstå de forskellige sindstilstande i sammenhæng med de centrale forestillinger om Dømedag og det hinsidige. Hun mener, at stifterfigurerne udover deres *memoria*-funktion har haft en didaktisk hensigt, og at de gennem deres forskellige handlingsmønstre iscenesætter det nye rum for internalisering af normbetingede konflikter, som de mangeartede sociale omstruktureringer i tidens samfund i rigt mål medførte, et rum kirken ikke mindst åbnede i forbindelse med synd og anger, død og dom. Hun forsøger dog ikke ud fra dette interessante perspektiv nærmere at forklare de enkelte figurers reaktioner.⁹⁴

Et augustinsk perspektiv

Vi er altså stadig i det åbne landskab, når det gælder om at forstå det prekære forhold mellem stifterfigurerne og de historiske personer, de repræsenterer – ikke mindst i spørgsmålet om dramatiseringen af dem. De fire personer i polygonen indtager her en nøglestilling. Mange har påpeget grev Sizzos særlige karakter og position i ensemblet. Han står heraldisk til højre for korets længdegående akse, er ene af alle figurer skægget og holder tillige – som den eneste – sit sværd i en oprejst position. Det tyder på en magtposition á la landsherrens, som støttes af hans af alvor og myndighed prægede ansigt.⁹⁵ Interessant i denne sammenhæng er Reinhardsbrunner krønikens fortælling om, at donatoren Sizzo under et slag jog en stor mængde hedninger på flugt ved at forfølge dem ud i det dybe hav (*qui in quodam bello magnam multitudinem paganorum in profundo maris persequendo fugavit*). Kejseren gav ham derfor navnet Sigehart.⁹⁶

Historien med hedninger, der billedlig talt opluges af havet, peger tilbage på overgangen over Det røde Hav. Sizzo i korets polygon kan i lyset heraf ses som en anden Moses. Og som 'barnebar' af den hedenske *comes Gundarus*, der som en af de første i Thüringen lod sig omvende og døbe, kan Sizzo nemt forstås i rollen som den, der leder Gudsfolket mod det forjættede land. Det åbner for en augustinsk historieforståelse, der handler om de to byer, den himmelske og den jordiske, og om Kirken på dens pilgrimsfærd i syndens verden. Her udfolder begivenhederne sig bogsta-

veligt på jorden, men efter himmelsk inspiration, "gennem mennesker, men guddommeligt", som Augustin udreder det i forbindelse med historien om Jakob, der tilegner sig Esaus førstefødselsret. Det er en historie, der godt kan tage sig ud som svig eller list: men "hvad er list fra en enfoldig mands [Jakobs] side eller forstillelse hos én, der ikke lyver, andet end et dybt sandhedsmysterium", spørger Augustin.⁹⁷

Middelalderens historieforståelser er grundlæggende præget af ideen om, at de historiske begivenheder sker og skal forstås i forhold til den guddommelige orden og plan for verden, dvs. frelsehistorien.⁹⁸ Den augustinske ide om de to byer ligger som en grundfortælling og finder sit vel nok mest komplette udtryk i Otto af Freisings verdenskrønike fuldendt 1157, hvor det kristne, romerske imperium som det sidste af de fire verdensriger, sammen skrives med *civitas Dei* som en *civitas permixta*, der tegner frelsehistoriens forløb frem mod dommedag.⁹⁹ Højmiddelalderen og ikke mindst det 12. århundrede er karakteriseret ved, at historieskrivningen bliver mere reflekteret, antager form af mere integrerede og argumenterede fortællinger.¹⁰⁰ De historiske begivenheder vinder vægt i sig selv, således betoner Hugo af Skt. Viktor på en ny måde historien som fundamentet for den bibelske eksegese.¹⁰¹ Han opregner elleve bøger i Bibelen, som på særlig vis udfolder historien fra de tidligste tider til apostlenes gerninger. Noahs Ark, der sejler på syndflodens oprørte vand og rummer de moralske og mystiske betydninger af begivenhederne, bli-

ver for Hugo symbolet på menneskets og Gudsfolkets genoprettelse gennem historien med dens eskatologiske perspektiv.¹⁰² Nok så vigtigt er, at historien i munke- og kannikesamfund forbindes med liturgien. Den vidner om Herrens mægtige gerninger og kalder på lovprisning af ham. I den årlige liturgiske cyklus generindres Gudsfolkets historie, i fastetiden de fem første tidsaldre, i de store kirkefester Kristi forløsningsværk, og gennem hele året den efterfølgende tid i fejringen af de forskellige helgener.¹⁰³

I vestkoret er der ikke tale om helgener men om verdslige personer, der på forskellig vis har spillet en rolle i *civitas permixta*. I det opridsede perspektiv er det ikke underligt, at Sizzo (fig. 3) er orienteret mod den ved gudsdom fældede grev Dietmar (fig. 5), som han rigtignok ikke har nogen konkret relation til, men hvis historie han kan forholde sig til som et spor af Guds handlen. Samtidig er det sigende, at Dietmar – hvis vi 'læser' fra venstre mod højre – er valgt som udgangspunkt for refleksion over de forskellige fortællinger, figurerne i polygonen erindrer om, fortællinger som fletter sig sammen på sindrige måder.¹⁰⁴ For den Dietmar, der – lidt frygsomt synes det – gemmer sig bag et ekstra stort skjold og faldt i tvekamp ved kejserens palatium Pöhlde, må nødvendigvis have ført tankerne hos datidens publikum tilbage til en tidligere begivenhed på Pöhlde pfalz, nemlig mordet på Ekkehard 1. Ham var det lykkedes på kort tid at stige op til at blive markgreve af Meissen og hertug af Thüringen, og han stræbte derfra videre mod den ty-

ske kongekrone. Men så blev han den 30. april 1002 overmandet og myrdet på voldssom vis på Pöhlde af Siegfried og Bernhard af Northeim såvel som Heinrich og Udo af Katlenburg og deres mænd.¹⁰⁵

Ekkehard forsvarede sig tappert men blev ifølge Thietmar af Merseburg ramt i halsen af et kraftigt lansestød fra Siegfried og segnede. Hans hoved blev derpå skåret af og liget skændigt plyndret (*caput amputant et, quod miserum est, funus predantur*).¹⁰⁶ Thietmar er usikker på årsagen til den brutale udåd men siger, at den kunne skyldes, at Heinrich af Katlenburg på Ekkehards foranledning var blevet straffet med pisk.¹⁰⁷ Det var dette mord på Hermanns og Ekkehard 2.'s far, der som nævnt i sidste ende førte til bispesædets overførsel fra Zeitz til Naumburg. Her havde Hermann som omtalt allerede tidligere stiftet et provsti, og såvel et abbedi fra stamborgen Gene på Kapellenberg ved Kleinjena som de legemlige rester af deres far og andre familiemedlemmer flyttedes til Naumburg. Og et gravmonument for Ekkehard og hans hustru Swanhild var endnu at se i St. Georg klosteret i Naumburg i beg. af 1400-tallet.¹⁰⁸

Dietmar synes skildret som modsætningen til Ekkehard 1., 'den i krig og fred berømmelige' (*vir domi militiaeque laudabilis*).¹⁰⁹ Men Dietmar-figuren rummer også nogle tvetydigheder, som kan skyldes, at hans 'fælde' ligger som et grundbillede under ham. F.eks. passer hans antikt draperede kappe bedre på en konge *in spe* af det tysk-romerske rige end på en thüringisk greve.¹¹⁰ Og hans forholdsvis fornemme

hovedbeklædning med en bred, opslået skygge – oprindeligt stærkt blå og med gyldne, ornamenterede striber på den høje puld – skal måske angive en stand højere end de andre stifteres.¹¹¹

Under alle omstændigheder føjer Ekkehard-dimensionen nye aspekter til Sizzo-Dietmar-relationen. Ifølge Thietmar af Merseburg spurgte Ekkehard 1. under sin 'valgkamp' den sachsiske markgreve Liuthar, hvorfor han var imod hans kandidatur, hvortil denne svarede: "Mærker du ikke, at du mangler det fjerde hjul på vognen?" Dermed talte Liuthar sikkert metaforisk om de fire kardinatyder, der var nødvendige for en god hersker: visdom (*prudentia*), retfærdighed (*justitia*), tapperhed (*fortitudo*) og selvbeherskelse (*temperantia*).¹¹² Og den dyd Ekkehard manglede var tydeligvis *temperantia* eller ydmyghed. Thietmar skriver i forbindelse med hans død: "Jeg ved så meget, at han var et smykke for riget, en opmuntring for fædrelandet, et håb for sine undergivne, en skræk for sine fjender; og at han ville have været helt fuldkommen (*per omnia perfectissimus*), hvis han blot havde villet holde fast ved ydmygheden (*si in humilitate solum persistere voluisset*)."¹¹³

Sizzo kan udmærket repræsentere både *iustitia* og *fortitudo*, men han viser måske også en vrede, som kan være problematisk. Hvis ikke hans ansigtsudtryk snarere skyldes, at en leder, der skal udøve retfærdighed i denne verden, ifølge Thomasin von Zerclaeres 'Der Welsche Gast' fra ca. 1215 behøver en løves mod.¹¹⁴ Som pendant til Sizzo står grev Wilhelm af Camburg (fig.

4), hvis bror, Dietrich, er at finde i den anden ende af længdeaksen. Begge brødre deltog som omtalt i det sachsiske oprør mod Henrik 4. Når det er Wilhelm, der er eksponeret i alterrummet og ikke Dietrich, skyldes det måske, at sidstnævnte som tidligere angivet skiftede side under opstanden og sluttede sig til Henrik. Wilhelm er den vel mest komplekse figur i stiftergruppen, hvad angår kropssprog og fysiognomi. Samtidig med at han ved en sammentrækning af kappen forekommer at skjærme sig mod Sizzo og Dietmar, ser han i deres retning med en mine, som både synes at udtrykke bekymring og eftertænksomhed over det spejl, der holdes op for ham. August Schmarzow mener, at den 'indbundne' højre arm i den gamle retssymbolik var et tegn på tilståelse af skyld.¹¹⁵ En anden mulighed er at se Wilhelms gestus som udtryk for *temperantia* – han lader ikke umiddelbart vreden få afløb men viser mådehold. De to læsninger udelukker ikke nødvendigvis hinanden, hvis Wilhelms gestus udtrykker en erkendelse af, at han burde have været mindre opfarende og mere ydmyg og tilbageholdende, en erkendelse som leder til indsigt. På den måde kan de to hovedfigurer i polygonen godt være eksponenter for vigtige refleksioner over de kardinaldyder, som var vigtige at beherske for dem, der ville lede Gudsbyen på dens pilgrimsfærd.

Over for Dietmar står sikkert hans søn Timo (fig. 6), som grundet sin grusomme hævn på faderens banemand blev fradømt gods og ære. Adam af Bremen fortæller, at han hængte sin modstander op i en galge

med hovedet nedad og lod hunde maltraktere ham til døde.¹¹⁶ Kan et sådant menneske overhovedet finde plads blandt stifterne, kan man spørge. Markeringen af hans donation på skjoldet kan være begrundelsen – som tegn på anger og bod. Og flere ting passer på figuren: den manglende titel, hans indestængte vrede og klædedragten *à la antique*, der ligner 'hans fars'.¹¹⁷ Når han vender sig bort fra de tre andre skikkelser i polygonen og ser mod Ekkehard 2., kan det hænge sammen, at han jo har en navnebror, der naturligt melder sig i denne kontekst af stiftere, nemlig wettineren Timo. Og spejler han denne, føjer der sig endnu en eller to fortællinger til polygonens refleksionsrum.

For det første blev denne Timos far, Dietrich 2. – som omtalt – myrdet på svi-gefuld vis i sin seng af svogeren Ekkehard 2.'s mænd den 19. november 1034. Timo, der sikkert levede i 1071 og måske endnu i 1098, har næppe været særlig gammel, da drabet fandt sted.¹¹⁸ Og det kan udmærket være, at man gennem iscenesættelsen af Timo *exlex* ville pege på denne anden ung mand, som også kan have været optændt af indre vrede, men – i hvert fald i den faktiske verden – ikke lod dette få dramatiske konsekvenser. For det andet har vi i den omtalte meissnisk fyrstekronike (*Annales Vetero-Cellenses*) fortællingen om Timo, der som en faderløs og udannet ung mand lod sin vrede over en ydmygelse ved en konkurrence ende med et mord på sin modpart. Moderen lod ham efterfølgende opdrage ved kejserens hof, hvor han tilegnede sig de høviske dyder og steg støt i

graderne. Her er fortællinger om mord altså forbundet med mådehold og med høvisk dannelse som middel mod manglende *temperantia*. Dog er det usikkert, om fyrstekronikens fortælling allerede levede i midten af 1200-tallet, eller om det tværtimod er figuren i vestkoret, der har fundet sin 'forklaring' i fortællingen. Men lige meget hvad forekommer fortællingen at være en udmærket indikator på de forestillinger og overvejelser, den unge, 'uhøviske' Timo har skullet vække hos betragteren.

Mellem polygonens dramatisk iscenesatte stiftere og forkorets langt roligere enkeltfigurer står de to ægtepar, markgreve Ekkehard 2. og hans hustru Uta (fig. 1) samt Hermann og hustruen Regelinis (fig. 2). Der er udgydt mange ord om disse to ægtepar, ikke mindst om det første og om Uta i særdeleshed.¹¹⁹ Men der er tilsvarende få historier bevaret om dem. Udover deres aktiviteter for oprettelsen af et bispesæde i Naumburg ved vi egentlig blot, at både Hermann og Ekkehard var loyale støtter af Konrad 2., og som de eneste verdslige fyrster deltog i hans kejserkroning i Rom i 1027.¹²⁰ Ideen om, at Hermann endte sine dage som kannik ved domkapitlet, er for nylig blevet draget i tvivl.¹²¹ Så man kan udmærket, ligesom Ernst Schubert, spørge, hvordan man er nået frem til så forskellige fremstillinger af de to markgrever og deres hustruer, hvor den ældste bror er fremstillet som den yngste og mest bevægede, mens den yngste fremstår som den ældste og ubevæget.¹²²

Et bud ud fra den her anlagte optik kunne være, at Hermanns bevidsthed er rettet

mod polygonen og dens fortællinger, ikke mindst mod den fatale begivenhed i Pöhlde i 1002.¹²³ Deraf hans animerede, snarest af bekymring prægede eller ængstelige sindstilstand: han var 'øjenvidne' til mordet, idet han ved underretningen herom ilede til Pöhlde med sin mor, 'modtog faderens legeme med den største sorg' (*patrisque corpus ingenti luctu suscipiens*) og gravlagde det i byen Gene.¹²⁴ Deraf måske også forklaringen på hans unge alder: født ca. 1080 har han været ca. 20–25 år, da begivenheden fandt sted.

Hvis den bevægede Hermann er den egentlige indgang til polygonens refleksionsrum, er det tænkeligt, at Dietrich som udgang har ønsket at fremhæve *staete/stabilitas*. I hvert fald synes Ekkehard 2. som den mere modne fyrste at udstråle *virtus* og *gravitas*.¹²⁵ Og han kan godt ses som inkarnationen af "alle forestillinger om den kejsertro markgreve"¹²⁶ – Henrik 3. kalder ham i et diplom fra 1041 'den mest trofaste af de trofaste' (*fidelissimum fidelem noster*), og han var også tilstede ved Ekkehards begravelse i 1046.¹²⁷ Over for den grundlæggende ustadige verden sætter Thomasin i sin dydelære også *staete* som grundstenen i fyrstens liv, som den dyd der omslutter og begrunder alle andre dyder (v. 1815–20).¹²⁸

Om hustruerne Regelindis og Uta vides faktisk ikke noget ud over deres slægtsmæssige afstamning. Så med mindre man vil klynge sig til det halmstrå, at der endnu kan have levet fortællinger om dem i midten af 1200-tallet, der sagde noget om deres statur og karakter – et halmstrå, som så

også gælder alle de andre figurer, må man antage, at deres fremstilling primært er bestemt af relationen til deres ægtefælle.¹²⁹ Det er således muligt, at Regelindis som den kvindelige, indgang til polygonens refleksionsrum skulle sætte en anderledes positiv accent over for historierne om synd, skyld og død end Hermann. Hendes huldsaglige smil er givetvis et tegn på en højstemt sindstilstand (*hovelichen hohgemuot*), hvor alle dyder beherskes og er i harmoni. Gennem Regelindis strålende ansigt og skønhed forplanter denne højstemte glæde sig til den i polygonen indtrædende, og højstemtheden kan i denne sammenhæng signalere opstandelse og salighedstilstand. Da Rivalin i Gottfried af Strassburgs *Tristan* reflekterer frem og tilbage over sin vågnende kærlighed til Blanchefflor, forestiller han sig hendes smukke ansigt i alle dets aspekter: "hendes hår, hendes bryn, hendes tindinger, hendes kinder, hendes mund, hendes hage [og] den frydefulde påskedag, som smilende lå i hendes øjne (*ir hâr, ir stirn, ir tinne / ir wange, ir munt, ir kinne, / den vröuderîchen östertac / der lachende in ir ougen lac* – v. 925–28).¹³⁰

Over for hende står Uta som en anden repræsentant af høviske dyder, som indbegrebet af tugt og ærbarhed (*zuht*). Det er ganske vist blevet påpeget, at hendes måde at trække kappen op omkring sig på med den tildækkede højre arm og hånd ikke følger konventionerne.¹³¹ Men så længe, vi ikke kender den præcise betydning af denne gestus, er der ingen grund til at lade den anfægte hendes høviskhed. For et moder-

Fig. 7. Konrad den Store, oldefar til biskop Dietrich II af Naumburg.

Konrad the Great, great-grandfather to bishop Dietrich II. of Naumburg.

ne blik er det i hvert fald vanskeligt at finde nogen usømmelighed hos hende. Udgangsreplikken i polygonen synes således med Ekkehard og Uta at være *staete* og *zuht*, begge vigtige dyder i Thomasin von Zerclaeres *Der Welsche Gast*.¹³²

Med de to ægtepar bevæger ensemblet sig fra animeret og dramatisk iscenesættelse til stilstand og væren, og de fire figurer i forkoret synes især at signalere fromhed og at tegne rummets funktion som et sted for gudstjeneste, andagt og *memoria*. Om Konrad den Store (fig. 7) kan vi i dag ganske vist ikke sige meget andet, end at han fremtræder som den mest monumen-

tale skikkelse i ensemblet, midt på den anden halvdel af langvæggen mod syd. Han står i let kontrapost med højre fod drejet mod indgangen og har vel også oprindeligt – som i den nuværende rekonstruktion – set mod denne. Det er værd at bemærke, at han døde som lægbroder i sin stiftelse Kloster Petersberg ved Halle.¹³³ Over for ham står den psaltermessende Berchta (fig. 8),¹³⁴ også hun monumental med sit store slør over koneklæde (*gebende*) med stivet pandebånd. Hun synes i sin læsning at holde styr på flere tekststeder på en gang og er let drejet mod polygonen. Det kan nævnes, at Berchta døde samme dag som stifterin-

den Adelheid (18. sept.).¹³⁵ Om denne for-dobling har haft betydning for fremstillin-gen, er svært at sige, da vi ikke ved, hvem denne Adelheid var. Vi kan blot konstate-re, at hun ikke benævnes *comitissa* som de to andre Adelheid'er i Naumburgkilderne, hvilket selvfølgelig åbner muligheden for, at hun var nonne – omend ikke den tid-ligere omtalte abbedisse af Gernrode og Quedlinburg.

Nær lektoriet modtager grev Dietrichs hustru Gerburg (fig. 9) den i vestkoret ind-trædende, stående i quadrums tværgående akse mod syd. Med kappen trukket om-kring venstre arm og hånd holder og favner hun et stort lukket codex, mens hun med sin høje hånd både synes at åbne og trække kappen sammen omkring sig. Hun er som Regelindis og Uta præget af de høviske skønhedsidealiser og ligger i stemningsleje nogenlunde midt imellem dem. Hendes mand, Dietrich (fig. 10) står mod nord, let drejet mod højkoret, med åben mund, der kunne tyde på, at han deltager i Berchtas andagt. Hans mine virker bekymret eller lidende, signalerer måske soning af synd. Han deltog jo bl.a. i det saksiske oprør mod Henrik 4. sammen sin bror Wilhelm. Men alvorligere var det nok i forhold til en ade-lig kodeks, at han og broderen, ifølge Lam-pert af Hersfeld, i en periode under dette oprør "havde opretholdt livet ved røveri (*raptio*)".¹³⁶ Det kan være, at et enkeltståen-de 'A' i den oprindelige indskrift på hans skjold skal læses som 'A(BSOLVO)' (jeg frikender den anklagede) eller lignende.¹³⁷ Tilsammen signalerer ægteparret rummets karakter for den indtrædende, leder på sin

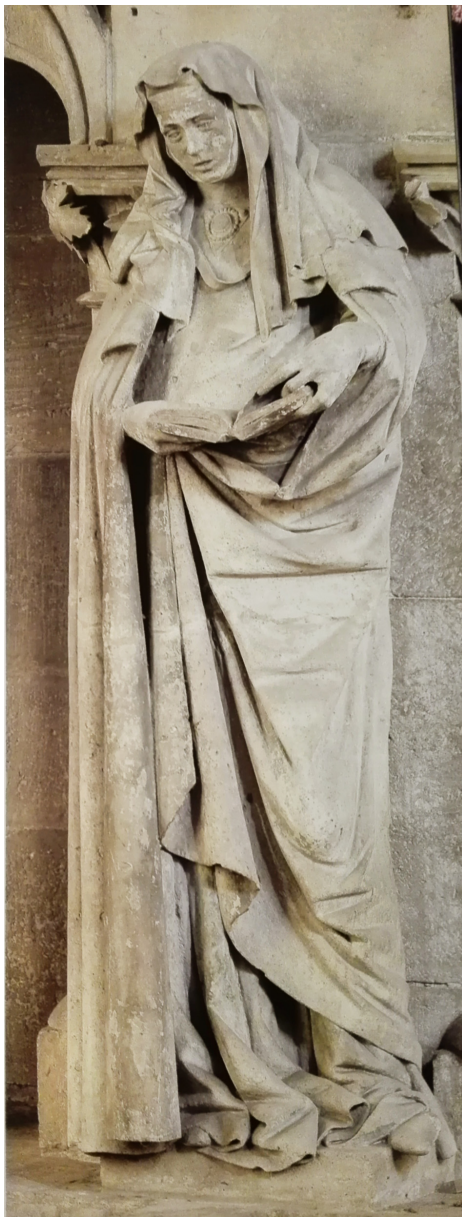

Fig. 8. Berchta, mor til Wilhelm og Dietrich.
Berchta, mother of Wilhelm and Dietrich.

Fig. 9. Gerburg, Dietrichs hustru.
Gerburg, Dietrich's wife.

Fig. 10. Dietrich, bror til Wilhelm.
Dietrich, brother of Wilhelm.

vis videre til Hermanns og Regelindis in-troduktion til polygonens rum.

Stifterfigurerne i vestkoret fremtræder tydeligvis ikke blot som levende men også som handlende figurer. Problemet med de hidtidige tolkninger har som nævnt væ-ret, at man ikke kunne binde almindelig dødekult og *memoria* eller en bestemt hi-storisk situation sammen med denne un-dertiden dramatiske iscenesættelse af de enkelte personer. Figurerne ikke mindst i

polygonen syntes at agere i relation til en fælles historie, men denne forekom sam-tidig fraværende og uhåndgribelig både i forhold til historisk tid og til deres efterliv. Der manglede altså en kobling mellem de-res fremtræden og deres funktion og der-med et perspektiv, hvorunder man kunne forstå det hele ensemble i dets disposition. Teorien her er, at opdraggiveren – som an-tages at være biskop Dietrich – forstod de mangeartede fortællinger, der knyttede sig

til de tidlige stiftere, som en vigtig del af Gudsfolkets historie, fortællinger som nok udspillede sig adskilt fra hinanden i tid og rum, men som i forhold til den guddommelige plan kunne ses som forbundne med hinanden og sammenflettede i deres tematik.¹³⁸

Med udgangspunkt i Sizzo kunne han iscenesætte en historie om Gudsbyen, der gik helt tilbage til *Ecclesias* fremtræden i Thüringen med Gundarus' omvendelse, og med *comes occisus* også pege på den person og begivenhed, der blev årsag til bispedømmets 'rejse' fra Zeitz til Naumburg og dets videre liv her.¹³⁹ Stifterfigurerne synes altså at kunne ses som portrætter i den forstand, at de viser, hvorledes biskop Dietrich, primært, forstod disse *fundatores* i forhold til Gudsfolkets historie på dets vandring mod frelsen. De er individer, der som særlige karakterer og højtstående personer i samfundet hver især spillede en vigtig rolle i denne historie. De er ikke nødvendigvis rent gode eller onde men blandede karakterer,¹⁴⁰ og kan på forskellig måde konnotere til andre personer.

Dietrich ønskede tilsyneladende på samme måde som viktorinerne at sætte historien om genoprettelsen af den faldne verden som fokus for meditationen. I liturgiendramning af denne kontemplative søgen blandes det historiske og personlige med de kosmiske dimensioner i Guds frelseplan.¹⁴¹ Ligesom f.eks. Otto af Freising kan han meget vel selv have stræbt efter at nå til Gudserkendelse gennem forståelsen af de historiske begivenheder – og ønsket at en tilsvarende indsigt skulle åbenbare

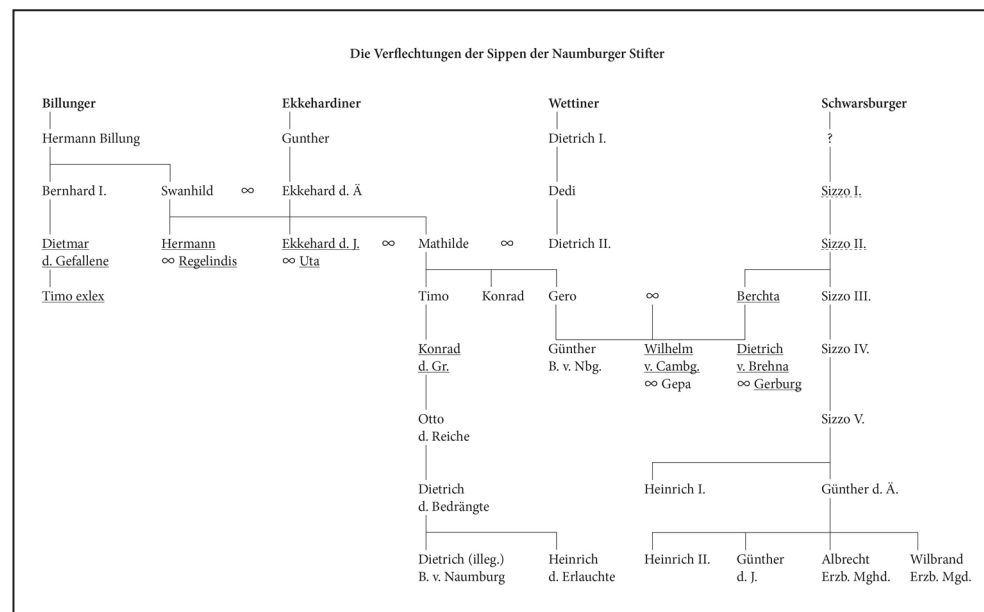
sig hos den betragter, der levede sig ind i og blev påvirket af hans ensemble.¹⁴²

Et antropologisk perspektiv

Alt dette kan på mange måder begrunde vestkorets karakter. Men der er endnu et aspekt i forhold til portrættering, som det synes vigtigt at inddrage. Karakteriseringen af stifterfigurerne er ikke blot et resultat af deres roller i den frelseshistoriske fortælling. De repræsenterer også en bestemt fase i den filosofisk-religiøse forståelse af mennesket, iscenesætter en psykogenese, der i en Norbert Elias'sk optik hænger sammen med en sociogenese. Denne antropologiske bevægelse falder på det kunsthistoriske felt sammen med, ja betingelser snarest det 'revolutionære' skift fra romanik til gotik, fra en stil, der – bredere set – fra tidlig middelalder af havde været baseret på et hellenistisk-senantik formprog i den ene eller anden mere eller mindre stiliserede og transformerede version, til et helt nyt formprog.¹⁴³

Det er en proces, vi her kun kan skitserer, men som grundlæggende er bestemt af en sociogenese, der tager fart i 1100-tallets Vesteuropa og viser sig i nye samfundsmæssige og organisatoriske strukturer med mere udviklede administrative former i statsdannelserne, i en kirke, der bliver en overgribende, universal magt i samspil med klosterordener, der danner tilsvarende internationale netværk, i udvikling af teknologi og handel og i et betydeligt løft af uddannelsesniveau gennem katedralskoler og universiteter.

Det bliver i første omgang i det frem-

Plan 2. Sammenfletningerne mellem Naumburg-figurerens slægter – de 12 sandsynlige stiftere understreget. Redigeret efter Stöwesand 1967. Gentegnet af Anna Falcon.

The intertwinement of the families of the Naumburg-figures – the 12 probable founders are underlined.

voksende capetingiske kongedømme i Frankrig, at de forskellige faktorer løber sammen i en synergi, der i sidste ende afføder en ny fransk stil (*opus francigenum*), vi kalder gotik. Det sker over en længere periode med mange bevægelser i forskellige retninger og ikke mindst i et forskudt forløb mellem arkitektur og billedkunst. Og forløbet bliver ikke mindre komplekst, når vi inddrager de transformationer, der finder sted ved gotikkens udbredelse til andre lande i forskellige faser og aftapninger, forstået som forskellige svar på de nævnte faktorerers mangearterede samspil.

Det afgørende i vor sammenhæng er, at den sociogenese, der førte til samfund

af større kompleksitet, var ledsaget af nye former for rationalitet og videnskabelighed, hvilket i kunsten viste sig som en ny interesse for gengivelse af den sansbare virkelighed. Det er ikke mærkeligt, at man i denne bestræbelse søgte inspiration i antikken, og der kan fra de sidste årtier af 1100-tallet og op i 1200-tallet konstateres en antik-reception af en hidtil ukendt intensitet. Det, der er det overraskende i forløbet, er, at disse dybtgående tilløb til en antik-baseret naturalisme ikke ender op i en form for renaissance, men at formsproget i sidste instans – som nævnt – bevæger sig et helt nyt sted hen.

Ud fra Norbert Elias' tænkning lader dette forhold sig enklest forstå som et udtryk for, at den mentale arkitektur i et samspil med sociogenesen udviklede sig så meget over tid, at fremstillingen af mennesket ikke længere lod sig rumme inden for et antikt idiom, heller ikke i form af de spiritualiserede udgaver, kunsten havde bygget på siden senantikken.¹⁴⁴ Og man kan bemærke, at en ny interesse for og refleksion over sjæl-legeme-problematikken blomstrede op i 1100-tallet og foldede sig ud i højskolastikken som en rigt nuanceret filosofisk antropologi – og videnskab om mennesket som sådan. Kort sagt forsøgte mange at forene aristoteliske og platonisk-nyplatoniske forståelser af sjælen. Det førte til forskellige løsninger, hvor sjælen både defineredes i sin relation til legemet og i sin uafhængige og særegne form, og til Thomas Aquinos radikale bud på en sammensmeltning af sjæl og legeme, der forstår sjælen som legemets form (*anima forma corporis*), som dens legemlige udtryk.¹⁴⁵ Sjæl og legeme udgør en enhed selv om de ikke er identiske.

Umiddelbart synes det ikke oplagt, at denne især aristotelisk baserede udvikling skulle føre menneskikkelsen ud over det antikke formsprogs horisont, lige så lidt som de nye former for rationalitet, der begyndte at gennemsyre samfundene. Men de nye synteser, der forsøges mellem sjæl og legeme, de 'legemliggørelser' af sjælen eller 'sjæleliggørelser' af legemet, som dermed finder sted, giver den nye antropologi en karakter, der synes analog med den måde en gotisk naturalisme viser sig ni-

veauforskudt på i forhold til antikken gennem sit afsæt fra den mellemliggende periodes idealisme og sine særlige synteser med det spirituelle.¹⁴⁶

Med skolastikkens interesse for, hvorledes sjælen fungerede i organismen, voksede der også i 1200-tallet en ny viden frem om følelsernes og lidenskabernes (*les passions de l'âme*) betydning for den menneskelige opførsel hos folk som Jean de la Rochelle og Thomas Aquino. Ikke mindst om deres varige og strukturerende betydning for sjælen, som satte et skel over for antikkens forståelse af dem som mere flygtige fænomener i forhold til væsenskarakteren.¹⁴⁷ Dette tilsammen afspejler nye forståelser af den mentale arkitektur med potentiale for et nyt formsprog.

Samtidig kan man konstatere, at nye dannelsesprocesser satte sig igennem, i Elias' sociologiske teori fremkaldt af ændrede krav til adfærden i en ny og mere kompleks social organisation. Afhængighedskæderne mellem samfundets medlemmer blev længere, ligesom de sociale sammenhænge, man kunne indgå i, blev mere mangeartede, hvilket alt sammen krævede øget refleksion om ens handlen og opførsel. De nye dannelsesidealer trådte mest markant frem ved hofferne, hvor magten var stærkest koncentreret og kravene til de sociale kompetencer størst. Men også klostere samfundene bød på nye dannelsesmønstre. Og da klostervæsnets udbredelse skete i symbiose med de førende og hofdannende lag i det feudale samfund – hvor f.eks. vigtige slægter markerede sig gennem stiftelsen af 'husklostre', synes det oplagt, at der har

fundet en rig udveksling af forestillingsverdener sted mellem de to sfærer.¹⁴⁸

Karakteristisk for hofferne var, at de dannelsesidealer, der voksede frem fra slutningen af 1000-tallet op gennem 1100- og 1200-tallet, formede sig i relation til en digtning, der som noget nyt fokuserede på kærligheden i form af troubadourlyrik og minnesang ledsaget af høviske romaner med Arthur- og Tristan-stof, af 'minnereden' og minneallegorier, etc. Der har været og er en rig debat om forskellige aspekter af denne digtning og dens mulige kilder, om den høviske kærligheds særlige karakter – om dens mangeartede udtryk overhovedet lader sig indkredse mere præcist – og om relationerne mellem fiktion og virkelighed, mellem kærlighedens iscenesættelse i digtningen og dens vilkår i den faktiske virkelighed.¹⁴⁹

Der er den almindelige opfattelse, at den ophøjede rolle, kvinden fik i den høviske digtning, ikke *de facto* ændrede hendes sociale status,¹⁵⁰ og at *høbe Minne* i den forstand er et rent litterært fænomen, som vi kun finder glimtvis spor af i det faktiske liv.¹⁵¹ På den anden side er der en vis enighed om, at kærligheden genopdages omkr. 1100 både i den verdslige og religiøse sfære.¹⁵² Den træder frem som en intens offentlig diskurs, der i den verdslige sfære breder sig fra hofferne videre ud i det borgerlige samfund og fra digtning og romaner til lære- og etikettebøger. Og en vigtig del af denne kærligheds gen var, at den blev forbundet med driftsbeherskelse og dydemæssig forædling. Kærligheden blev på den måde central som opdragende kraft.¹⁵³ At

nye dannelsesidealer slog igennem i virkeligheden, er bl.a. vor hjemlige Saxo et godt bevis på, for han raser i sin *Gesta Danorum* mod den samtidige tyske hofkultur med dens 'feminiserede' krigere.¹⁵⁴ Det svære spørgsmål er, hvordan den nye fokusering på kærligheden i digtningen og på de dertil hørende dannelsesprocesser indvirkede på den menneskelige psyke, og hvor det kom til et brud eller snarere en overskridelse af en antik-kristen antropologi.

Peter Dinzelsbacher har i flere artikler søgt at forklare den nye kærlighed og den følelsesmæssige omkalfatring i højmiddelalderen i en mentalitetshistorisk ramme.¹⁵⁵ I en Elias-inspireret optik indkredser han de sociale forhold, der fremkalder en mere kompleks tænkning og fremvæksten af en større 'jeg-bevidsthed' over for det dominerende 'vi-fællesskab', en individualisering som viser sig på både det religiøse område (mystikken, "cognosce te ipsum") og det verdslige (f.eks. indre monologer i de høviske romaner). Kærligheden, som den kommer til udtryk i den høviske digtning, er her bare et delaspekt af en større udvikling af emotionelt betonedede modeller for relationer mellem kønnene. Men dels peger han selv på vanskeligheden ved at afgøre, om vi har med kausale sammenhænge at gøre,¹⁵⁶ dels fører argumentationen for realiteterne bag den nye kærlighed og for en ny følelseskultur ikke til den for os vigtige indramning af et skel mellem den antikke og samtidige antropologi – fokuseringen er på en udvikling i forhold til den tidlige middelalder.

Det samme gælder C. Stephen Jaegers

centrale undersøgelser.¹⁵⁷ I en kritisk forholden sig til Norbert Elias betoner han betydningen af dannelsesprocesserne ved det tyske kejserhof fra karolingisk tid og fremefter – ikke mindst under ottonerne – og peger på dyrkelsen af venskabet og dets dyder, især blandt hofkappellets gejstlige, som en vigtig forudsætning for de nybrud, der finder sted omkr. 1100. Men med sin forankring af ideen om 'ennobling love' i antikken og fremhævelse af betydningen af Ciceros *De Amicitia* for processen angiver heller ikke Jaeger et antropologisk skel. Han taler ganske vist om 'the Grand Amatory Mode' som en dominerende kode for opførsel i århundreder fremover, men det er for ham et dannelsesmønster, som har meget lidt med følelser at gøre.¹⁵⁸

James A. Schultz placerer den høviske kærlighed som en del af seksualitetens historie og ser et opbrud i forståelsen af maskulinitet som en vigtig årsag til denne digtnings fremkomst. Grundet forskellige historiske og kulturelle udviklinger blev hofkulturen stedet for en disciplinering både af ridderens krigeriskhed og voldsudøvelse og af hans opførsel over for kvinder, begge helt centrale områder for den hidtidige forståelse af maskulinitet. Den høviske kærlighedsdigtning var ifølge Schulz interessant og vedkommende for disse riddere, fordi den på et fiktivt plan var i dialog med de ængstelser og erfaringer, de nye dannelsesprocesser fremkaldte.¹⁵⁹

Selv om Schultzs tese heller ikke umiddelbart implicerer et antropologisk omsving, så forekommer hans fokusering på civiliseringen af vold og sex at angive et vig-

tigt spor. Klaus Ridder har påpeget, hvorledes vreden og den umiddelbare parathed til vold problematiseres i sidste halvdel af 1200-tallet i værker som præsten Lamprechts *Alexanderlied* fra ca 1150 og Heinrichs von Veldekes *Eneasroman*, afsluttet ca 1185.¹⁶⁰ Vreden bliver genstand for refleksion i et indre sjæleligt rum, og i denne refleksion forsoner den sig med kærligheden og finder en styrke i denne i forhold til den ængstelse for manglende mandighed, en udsættelse af kampberedskabet åbende for.¹⁶¹ I begyndelsen af 1200-tallet kan man se medlidenhed føje sig til voldsudøvelsen i Wolfram von Eschenbachs *Parzival*.¹⁶²

Det forekommer at være i koblingen mellem en litteratur, der føjer lag til lag i sine refleksioner over kærlighedens og voldens væsener og den rette udøvelse af dem, og en psykogenese med de dermed forbundne dannelsesprocesser som rationalet for denne litteratur, at et vigtigt grundlag for et antropologisk 'skred' skal søges. Der bestod ikke nogen én til én spejling mellem fiktion og virkelighed men snarere en dialogisk relation, hvor den høviske kærlighed og dens idé om 'Frauendienst' kan ses som et udtryk for den disciplinering ridderen 'frivilligt' underkaster sig for at kunne leve op til hoffets normer og vinde agtelse her. Samtidig var det som angivet en relation i stadig udvikling: fra de første troubadourer og frem til slutningen af 1200-tallet uddybedes og forfinedes tænkningen i kærlighedsdigtningen.¹⁶³ Stadig nye kilder blev inddraget i diskursen, og den verdslige og religiøse sfære blandede

sig mere og mere.¹⁶⁴ For Thomas Aquino er kærligheden af en helt særlig beskaffenhed, overordnet alle andre dyder, der ikke kunne bestå uden denne. Kærligheden er dydernes væsensform (*forma virtutum*) på samme måde, som sjælen er kroppens væsensform.¹⁶⁵

Kærligheden "opdagedes" i 1100-tallet ikke som en personlig følelse, der ikke havde været der før, men som et socialt fænomen, der blev behandlet i en mangeartet diskurs, hvor udøvelsen af den rette kærlighed ikke blot stod centralt i den basale indsats for at dæmpe vreden over for kvinder og skabe relationer grundet på gensidighed, men hvor kærligheden også blev et omdrejningspunkt for mange andre dyder, man forsøgte at fremelske som mulige svar på de krav, sociogenesen bragte med sig. Kærligheden blev således – som allerede fremhævet – et yderst vigtigt fænomen i tidens dannelsesprocesser, og man forstår, at George Duby kan tale om høvisk kærlighed som et uhyre effektivt middel til at styrke staten og den fremadskridende rationalisering af magten.¹⁶⁶

Det er i forhold til den løbende udvikling af dette socialt debatterede og dannede kompleks af følelser og lidenskaber, forstået som dyder og laster, at det forekommer rimeligt at tænke sig, at der på et tidspunkt skete en overskridelse af den 'gamle' antropologi, idet det samlede spektrum af reflekterede følelser og lidenskaber og de farver, de tilføjede til hinanden, havde fjernet sig afgørende fra antikkens livsforståelser og mentaliteter.¹⁶⁷ Det var socialt formede processer, som hos den en-

kelte baserede sig på refleksioner i psykens indre rum, et rum som blev bredt tematiseret i højmiddelalderens litteratur og teologi.¹⁶⁸ Dette rum var dog ikke nyt, men et rum, Augustin satte ord på i sine *Bekendelser*, og som op gennem de efterfølgende århundreder var et sted for kristen refleksion og hofmæssige dannelsesprocesser drevet af venskab og kærlighed.¹⁶⁹

I forsøget på at følge og indkredse udviklingerne i antropologien kommer billedkunsten til som en kilde i sin egen ret. Ud fra tesen om, at betragteren altid er i billedet, i den forstand at det i sit motiv men også i sit formsprogs retorik altid er tænkt som en henvendelse til en særlig bevidsthedskonstitution, som det ønsker at gå i dialog med,¹⁷⁰ så må stiludvikling og psykogenese være forbundne størrelser. Billederne synliggør på den måde bevægelserne i den mentale arkitektur.¹⁷¹ Disse tegner sig i det her anlagte perspektiv i to afsæt: analogt med det erindringsrum med ubestemte grænser, Augustin fremmaner i sine *Bekendelser* – et indre selv som markerer et brud med antikkens forståelser af sjælen – blev middelalderkunstens billedrum i modsætning til antikkens et rum med uendelighedsdimensioner, uden organisk sammenhæng mellem figur og grund. I dette rum udspiller alle fortællinger sig op gennem århundrederne, og som refleksionsrum fyldes det op med stadig nye lag og udvekslinger i en nok varieret men velkendt retorik. I årtierne omkring 1100 tager sociogenesen så fart, og under indtryk af de tiltagende forandringer i den psyki-

ske struktur ændrer formsproget sig til slut endegyldigt i en interessant dialog med den hellenistisk-senantikke formskat. Gotikken slår igennem, og dette omslag byder samtidig på vigtige nybrud inden for rumopfattelsen. Dette synliggør tillige – ifølge den her fremsatte teori – et antropologisk omslag, stil og psykogenese interagerer og kaster lys over hinanden.

I denne udvikling står ensemblet af stifterfigurer i Naumburg som et særdeles interessant eksempel på den forhandling mellem et antikt præget formsprog og den nye gotiske stil, som udspillede sig over en længere periode. Naumburg-mesterens relationer til skulpturudviklingen i Reims, hvor antikreceptionen og transformeringen af denne var mest intens, er åbenlys.¹⁷² Men det er nok så væsentligt at se Naumburgensemblet som et udtryk for en bestemt fase i den høviske kulturs udvikling og forløb, som figurer der performer en psykogenese præget af de tyske dannelsesprocesser i tiden. Ad denne vej kan man måske komme nærmere på en forståelse af deres egenart, både i form af deres 'tilbageholdenhed', hvad angår et rent gotisk formsprog, og deres påfaldende livagtighed.¹⁷³

Hvor receptionen af den provencalske kærlighedsdigtning i midten af 1100-tallet især fandt sted omkring stauferne i det øvrerhinske område,¹⁷⁴ så bliver Thüringen efterfølgende et centrum for den høviske kultur og dens digtning under landgreve Hermann 1. og hans hof i Wartburg.¹⁷⁵ Også hoffet i Meissen blomstrer under markgreve Dietrich den Betrængte, gift

med Hermann 1.'s datter Jutta.¹⁷⁶ Han blev – som tidligere nævnt – far til Henrik den Højvelbårne, der selv optrådte som minnesanger. Så biskop Dietrich, der var halvbroder til sidstnævnte og også kom ved hoffet på Wartburg, har haft den høviske kultur tæt inde på livet.

Det er inden for en sådan ramme, den overraskende iscenesættelse af menneskelige, psykiske tilstande i Naumburg bliver forståelig. Stifterne bidrog til den intense diskurs om menneskelige dyder og laster, synliggjorde den nye vægt på menneskets indre, det større og mere reflekterede rum for dets følelser, med kærligheden som *summum bonum*. De tegnede en moderne version af den augustinske fortælling om mennesket på pilgrimsfærd, en fortælling biskop Dietrich givetvis også må have set sig selv og sit virke som en del af. Det er derfor fristende at tænke sig, – som Rudolf Stöwesand, at Dietrich har ønsket at være en del af ensemblet og blive gravsat i koret som den trettende blandt de tolv.¹⁷⁷ Desværre er man ikke nået stort nærmere på en afklaring af, hvilken biskop den gravsten, der nu befinder sig i domkirkens østkor, var beregnet for.¹⁷⁸ Men en planlagt gravlæggelse af Dietrich i vestkoret midt mellem den psalterlæsende Berchta og hans oldefar – dvs. i skæringen mellem de akser, der kan siges at udgå fra Sizzo og Konrad den Store, de to eneste personer der fik specifikke våbenmærker på deres skjolde (plan 1, s. 6) – giver god mening.

I det perspektiv tegner vestkoret en portrættering af ensemblet på mange niveauer, lige fra skjoldene med deres seglagtige in-

skriptioner¹⁷⁹ over den livagtige skildring af de afdøde, som personer med bestemte karaktertræk og dannelsesidealer, til biskop Dietrichs iscenesættelse af dem – og vel også sig selv – som aktører i kirken på dens pilgrimsfærd. Og *memoria* fremtræder ikke blot som knyttet til en bestemt liturgisk handling men som et 'totalt socialt fænomen', hvor alle aspekter af de afdødes levned kommer til udtryk.¹⁸

Billedkilde

Fig. 1–10: efter Der Naumburger Meister – Bildhauer und Architekt im Europa der Kathedralen, vol. 2, 2011 og 3, 2012 (Bildarchiv der Vereinigten Domstifter).

Noter

- 1 Det bedste foto af hele ensemblet ses i *Der Naumburger Meister* 2012, 3, 328–329.
- 2 Indskrifterne er nu gennem en grundig teknisk undersøgelse kortlagt både i deres oprindelige tilstand – samtidig med skulpturenes første staf-fering – og i deres omskrevne form i forbindelse med en nystaffering 1517/18. Se Karl 2015, 147–166, ill. og 234–244, ill. – især Abb. 222–228, 233, 348 og 353.
- 3 Svarende til den man f.eks. ser på et skjold fra Burg Romrod, før 1181/1200 – se *Der Naumburger Meister* 2011, 2, 1025 (Kat. XI.13 – Claudia Kunde) og på grev Wiprecht af Groitzschs gravmæle fra ca 1225 i benediktinerklosteret i Pegau, s. 847–850 (Kat. IX.22 – Claudia Kunde).
- 4 Den bevarede heraldiske figur findes også i den første tilstand, og for tre af skjoldenes vedkommende følger den ornamentale bemaling den oprindelige – i to af tilfældene dog med ændrede baggrundsfarver. I de sidste fire tilfælde er der ikke bevaret spor af den oprindelige udsmykning. Se Karl 2015, især Abb. 222–228, 348 og 356.
- 5 For brevet se Stach 1937 med latinsk og tysk version. For den latinske tekst, se også Schubert 1965, 42.
- 6 Se Kunde 2006, 65–71, tidl. Lepsius 1822, 57–58. Endvidere *Der Naumburger Meister* 2011, 1, 775–777, ill. (Kat. VIII.25).
- 7 Se Lepsius 1822, 59 og *Der Naumburger Meister* 2011, 1, 780 (Kat. VIII.28) – der følger Wilhelm og Adelheid til Lepsius' gengivelse af Zader. Grevinde Berchta – og Sizzo – optræder ikke i dette uddrag. Berchta nævnes dog i anniversarielisten og andre kilder, men omtales på linje med Ekkehard – og Timo – ingen steder som fundator. Se også Stöwesand 1966–67, 322–323.
- 8 Se Schlesinger 1952, 47, n. 164 og Lepsius 1822, 59. For kildematerialet, se i øvrigt *Der Naumburger Meister* 2011, 1, 775–784, ill. (Kat. VIII.25–28).
- 9 For vigtige skridt på vejen se Schlesinger 1952, Stöwesand 1962 & 1966–67 og Sauerländer 1977 samt *Der Naumburger Meister* 2011, 2, 913–945, ill. En spekulativ rekonstruktion af planen for vestkortes stifterfigurer findes hos Küas 1937, 105–129. For oversigter over den lange receptions- og forskningshistorie, se Jahn 1964, Schubert 1982 & 1999, Strachle 2009 & 2013, 51–73. Også bidrag i Holladay 2003.
- 10 Se Schlesinger 1952, 46ff., især 49–54 og *Der Naumburger Meister* 2011, 2, 919–925, 935–941, ill. (Kat. X.15–16 & X.21–22).
- 11 Von Brockhusen 1969–71 nævner som eksempel på, at en krone ikke sættes på tilfældige hoveder, grev Ernst 4. af Gleichens gravsten (+1277) i domkirken i Erfurt. Grevens er her flankeret af sine to danske hustruer, Ingeborg Pedersdatter Ulfeldt og Margrethe Olofsdatter af Bavelse, og den førstnævnte bærer i modsætning til den sidstnævnte en krone, hvilket kan forklares ved, at Knud den Helliges datter Cecilia var gift med jarl Erik af Falster, som var Ingeborgs stamfader (p. 220–222, Abb. 2).
- 12 Se Schubert & Görnitz 1959, 18.
- 13 Se Karl 2015, 147–149, Abb. 227 og 233. Hermanns skjold er i dag helt uden indskrift, men få spor er fundet af den oprindelige indskrift, sikkert med sidste del af navnet: [HERMAN] N(?)US og et efterfølgende C (=COMES?) – se Karl 2015, Abb. 222.
- 14 Hun blev født 988/89 og var død 1016. Stöwesand 1963 påpeger, at hun kun er 14–15 år gammel, da hun bliver gift med Hermann 1002/03, og argumenterer for en tidlig død, 1004/07. For en tredje mulig forklaring af fænomenet, se nedenfor.
- 15 Den skal nok ikke forstås som en krone som sådan, se Dautert & Plaumann 1996, 299 og Merkel 2011, 191–196. Dautert & Plaumann tilstår, at Uta også er udmærket i forhold til de andre kvinder ved sin store og meget differentierede brosche, sit perlebesatte kappespænde (*tasseln*) og ved sin ring på venstre hånd. En alternativ forklaring kunne selvfølgelig være, at de ægteviede ikke står ved siden af hinanden men over for hinanden, ligesom det sikkert er tilfældet med Dietrich og Gerburg i forkoret (se nedenfor). Regelindis over for Ekkehard bliver så til Uta, mens Uta bliver til en kronet Regelindis, stående over for Hermann. Det strider dog mod den umiddelbare opfattelse af de to skulpturgrupper, og der er ingen klare orienteringer mellem personerne, der får os til at forbinde dem på den måde. Cremer 1997 og 1998 har dog argumenter for en sådan kobling af figurerne ud fra, at de to par så ville befinde sig i henholdsvis højkor og forkor, idet han dog udskifter Ekkehard 2. og Regelindis med Ekkehard 1. og dennes hustru Swanhild.
- 16 Se Stöwesand 1966, 296–299 og Pätzold 1997, 24–25 og 125–126.
- 17 Det er også dem – og ikke Gero, der optræder i Naumburg-nekrologierne.
- 18 Berchta optræder som ovenfor nævnt kun som fundatrix i biskop Dietrichs brev (se note 5 og 6), til gengæld optræder hun i Kayzers excerpt 1768 med 'plenum officium' – se Lepsius 1822, 56.
- 19 På Dietrichs skjold er ved den seneste tekniske undersøgelse fundet nogle få bogstaver fra første staffering omkring øverste venstre hjørne på skjoldet: et 'S', som kan været slutbogstavet på såvel navnet (*Theodoricus*) som på hans stand (*comes*). Det efterfølges af et enkeltstående 'A' og af et 'P' til et nyt ord. Se Karl 2015, 147–149, Abb. 228.
- 20 Se mortuologium B og et uddrag af et kalendarium ved Kayser 1768 – Lepsius 1822, 56 og 59.
- 21 Merkel 2012, 196–198 påpeger, at hovedklæde/slør ikke nødvendigvis signalerer enke.
- 22 Hun døde ifølge Naumburg-nekrologier 17. el-ler 18. sept., men blev ikke begravet i Naumburg. Se Lepsius 1822, 56 og 58 samt *Der Naumburger Meister* 2011, 2, 941–943 (Kat. X.24). I et sent 'Calendarium Nvmburgensis Ecclesiae Ca-thedralis' hedder det ud for grevinde Bertha (18. sept.): "plenum officium cum elemosynis" – se *Diplomataria*, eds. Schöttgen & Kreysig, 1755, 168.
- 23 Se f.eks. Hlawitschka 1987, 38–39.
- 24 Der optræder to andre Adelheid'er i Naumburg-dokumenterne, men de betegnes begge som grevinder (*comitissa*) og har igen andre dødsdage – 8. febr. og 19. nov. Se Johann Zaders uddrag fra mortuologium B – *Der Naumburger Meister* 2011, 1, 780 (Kat. VIII.28) og endnu et uddrag ved Zader – Schlesinger 1952, 47, n. 164 – samt et uddrag ved Johann Georg Kayser fra 1768 – Lepsius 1822, 56. Lepsius har rimeligt overbevisende argumenteret for, at den Adelheid, der døde den 19. nov., var hustru til grev Ludvig, kaldet Springeren (optegnet i mortuologium B), og at den anden Adelheid, død 8. febr., så godt kan være Ludvig Springere søster (p. 29–30).
- 25 Det er blevet indvendt, at figurens store bryst-smykke taler mod en identifikation som nonne/abbedis, men det modsiges overbevisende af Merkel 2012, 197.
- 26 Sauerländer 1979, 198–199 betegner identifikationen af de 4 figurer i quadrum som "nahezu unlösbar" og mener, at der i det hele er tale om "ein ganzes Kartenhaus von Hypotesen". Han ender dog med at betragte 'enken' som Berchta, idet Gepa synes usandsynlig, mens muligheden må holdes åben for, at hun – og også Gerburg – kan repræsentere en Adelheid. Kunde 2011, 979–980 ser derimod alene figuren som Berchta. Man kan bemærke, at med denne identifikation står grev Dietrich mellem Berchta og hustruen Gerburg ligesom i brevet 1249.
- 27 Statuen i hvert fald fraværende i 1584, da Gregor Groitzsch som den første opregner figurerne i vestkoret – se idem, 1584/2012, 26–30 med 'Schema Statuarum' p. 27.
- 28 Se Stöwesand 1966–67, 352–360, ill.
- 29 Se Schoch 1773, 57 – her cit. efter Schubert & Görnitz 1959, 18.

- 30 Schoch kan have læst [DEODO]R(IC?)VS i stedet for [CON]RADVS – se nedenfor note 43.
- 31 Se Lepsius 1822, 20 og 1841, 17, n. 1.
- 32 Lepsius 1822, 25. Stöwesand 1966, 349–352 støtter Lepsius tese, mens *Der Naumburger Meister* 2011, 2, 915–918 (Kat. X.14) lader flere muligheder stå åbne.
- 33 Når han optræder alene – i brevet 1249 og i kortet – kan det skyldes, at hans hustru Othilde måske var død (længe) før den formodede donation. Schlesinger 1952, 73 har – med understregning af det hypotetiske – foreslået, at der kan være tale om en grev Konrad af Magdeburg (1039–85). Har var gift med Adelheid von Lang, som så kunne være den i kilderne omtalte *fundatrix*. Dog skulle man tro, at hun i så fald burde være nævnt som stifterinde sammen med Konrad i brevet 1249.
- 34 Se Hoppe 1965, sær 191–194 og Pätzold 1997, 32. Donationer til domkirken er ikke overleveret men kan meget vel have forekommet – Hoppe, 201.
- 35 Se Schlesinger 1952, 68, n. 2.44 og Stöwesand 1966, 351–352. I anniversarielisten er dødsdagen ganske vist *XVI. Kalendas februarii* (17. jan.), men der er sikkert tale om en forskydning ved afskrift grundet en forskel i månedsangivelser mellem romersk og tysk tidsregning – indførslen i listen falder således ulogisk efter grevinde Adelheids dødsdag den 12. febr.
- 36 Et augustinerkorherrestift som blev gravkirke for Wettinerne. Se Pätzold 1997, 32 og 39–40 med yderligere litt.
- 37 For bedste gengivelse, se Karl 2015, Abb. 356.
- 38 Se *Der Naumburger Meister* 2011, 2, 915–18 (Kat. X.14) og Karl 2015, 235, Abb. 356 – se også den ultraviolettede optagelse Abb. 357 med en tilsyneladende fjerklædt figur.
- 39 Se Hoppe 1965, 186ff. og Winkel 2010, især 123ff.
- 40 Hoppe 1965, 186.
- 41 Se Schlesinger 1952, 68, n. 2.44 og Stöwesand 1966–67, 357. *Der Naumburger Meister* 2011, 2, 917 vil mærkelig nok læse 'MAG COMES' som 'Markgraf', men den latinske betegnelse er – som på Ekkehards skjold – 'MARCHIO' eller 'MARCHISUS'. Det må dog anføres, at tilnavnet 'den Store' om Konrad først kendes fra kilder i 1500-tallet – se Hoppe 1965, 206 og Winkel 2010, 139–140, og 'MAG' kan derfor være et resultat af opmalingen af skjoldindskrifterne fra denne tid.
- 42 Se Karl 2015, Abb. 323.
- 43 Man kan i forhold til tegningens 'RADVS' bemærke, at 'R' tydeligvis går ind over det efterfølgende bogstav, som mere ligner et omvendt 'V' end et 'A'. Dette kunne forklares ud fra, at der ved den seneste tekniske undersøgelse blev fundet spor af både 1. og 2. staffering. Det omvendte 'V' kan således have indgået i en tekst, der skulle læses nedefra og op, som det var gældende for de oprindelige indskrifter. Og det tredje bogstav i 'RADVS' ligner mere et nuncialt 'n' end et 'D' – eller det skal måske igen læses den anden vej.
- 44 Der synes efter 'G'et at være ansatsen til endnu et bogstav. I 'COMES' er 'O'et let beskadiget og 'E'et tilsyneladende ret udvisket, hvilket kan forklarer, at Schoch kun læser 'com'.
- 45 Se Schlesinger 1952, 53, n. 187–188.
- 46 'DO' er blevet læst som 'Doringiae eller lignende, men det viser sig nu, at den oprindelige indskrift havde 'DON', dvs 'donator'. Se Wittmann 2011, 963 og n. 2; Kunde 2012, 232–233, ill. og Karl 2015, 147–149, Abb. 224.
- 47 Se Stöwesand 1966, 381–393, især 385–386 og 388, Hartmann 2004 og *Der Naumburger Meister* 2011, 2, 928–930 (Kat. X.18).
- 48 Se Erichsen 1910, 18–19 og Schlesinger 1952, 72.
- 49 Se Schlesinger 1952, 72 og Wittmann 2011, 965–966. Denne Berta var gift med markgreve Heinrich von Groitzsch (+1135) og stiftede selv 1133 Kloster Bürgel i bispedømmet Naumburg.
- 50 Se Schlesinger 1952, 71–73. Argumentet med indskriften er nu faldet bort – se note 45.
- 51 For slægten, se Eberl 1995, Wittmann 1997 og 2011 og Müllerott 2002.
- 52 Se Eberl 1995, 82 og stamtavle p. 119.
- 53 Se Stöwesand 1966, 387–388. Eberl 1995, 84 ser dette diplom i sammenhæng med det 1005 og mener, at der blot er tale om klosterets sikring af endnu en godsdonation fra Günther eremiten. I så fald er der ikke bevaret kilder til nogen Günther eller Sizzo mellem 1005 og 1075.
- 54 Se Stöwesand 1966, 390. For krøniken se Wittmann 1997, 33–37.
- 55 "Primus comes vocabatur Gundarus, qui fuit gentilis, postea ad fidem conversus et baptizatus, qui genuit Zigerum; qui Zigerum genuit Siczonem, qui in quodam bello magnam multitudinem paganorum in profundo maris persequendo fugavit, quod videns imperator illis temporibus dixit: 'Nequaquam ultra vocaberis Syczo, sed Sygahart erit nomen tuum'. Iste Sygahardus sepultus est in Nuenborgensi ecclesia, quam pluribus possessionibus donavit; qui etiam genuit filium nomine Guntherum, qui genuit Siczonem, qui fundavit abbaciam Vallis Sancti Georgii anno gracie M^oC^oXLI^o . . ." – cit. efter Wittmann 1997, 34–35, n. 68.
- 56 Se Boie 1915. Maleriet, der var fra de sidste årtier af 1300-tallet og i de tidlige kilder omtales som 'Tapete', har en indviklet historie og synes at have eksisteret i flere kopier. En helt ny kopi blev i 2002 lavet til slotsmuseet i Arnstadt.
- 57 Se Royt 1993.
- 58 Wittmann 1997 når i en ekskurs også frem til, at den Sizzo, det handler om i vestkoret, mest sandsynligt har virket mellem 1028 og 1056 (p. 48–59) – se tillige Wittmann 2011, især p. 969ff. Bosauer-munken Paul Lange omtaler i sin bispekrønike fra 1536 under året 1024 kejser Konrad som stifter af bispedømmet Naumburg sammen med andre stiftere, Ekkehard og Sizzo ("Es schreiben auch ethlich von ym [Konrad] daß er daß edele bishumb oder den thum zu der Numburg hab gestiftt, wie wol auch andere werden gelesen vnd genant stifter des bishumbs zu der Numburg alß Eckenbertus der auch Eckhardus von etlichen wert genant lantraff in Doringen vnd Marggraff von landesperg der daß Schlos Eckersperg vnd daß closter Sant Georgen bey Numburg gepawt vnd gestiftt hat. Vnd Sigehardt eyn graff von Keffersperg"). At der var flere stiftere ser man også af de 7 eller 8 grever, der er "in steyne mit yren schilden gehawen auff gut alt frenckisch yn vnser liben frawen Capel." Se Lange 1536/1891, 12–13. En tidlig Sizzo foreslås også af Carl Peter Lepsius i 1822, 24 i første række ud fra den antagelse, at han var en bror til biskop Hildeward (1003–30), under hvem overflytningen af bispesædet fra Zeitz til Naumburg i 1028 fandt sted. Men denne teori, som også findes hos andre af renessancens historieskrivere, kan ikke belægges i de tidlige kilder.
- 59 Optegnelsen er i Merseburger bispekrønike anbragt umiddelbart før en begivenhed, der kan dateres til 1021 – se Schlesinger 1952, 50–51 og 1962, 1, 92–93; Schubert 1965, 2, 33; Wiessner & (+)Devrient, 1, 1996, 124–125. Om denne Mariakirke og dens kannikesamfunds videre skæbne hersker der fortsat usikkerhed. Et Mariastift eksisterede endnu i 1200-tallet og havde en overgang sikkert sæde i det nye vestkor, men flyttes i beg. af 1300-t. til byens gamle Mariakirke, som lægges under domkirken og 1343 ophøjes til kollegiatkirke. Se Schubert 19652, 19–41; Leopold & Schubert 1972; von Winterfeld, 1994; Wiessner & Crusius 1995.
- 60 I hvert fald hedder det i bispekrøniken for Merseburg, at de donationer, man her afslog, da de var led i et personligt hævntogt, løftede Hermann og Ekkehard til en højere ære (*donationes suas ad maiorem cumulant honorem*), hvorved sikkert forstås stiftelsen af bispesædet i Naumburg. Se Schubert 19652, 33.
- 61 Se note 46 ovenfor.
- 62 Grundet forskellige kilder og navneskik i slægten

- som Liudgard, Oda, Mathilde og Brun, formoder Hlawitschka 1987, at Ekkehardingerne var en sidegren af Luidolfingerne og nedstammede fra Otto den Højvelbårne (+912), hertug af Sachsen (p. 25–43). Han understøtter sin konstruktion med ejendomsbesiddelser og arveforhold. Hlawitschka ser også navnet Gunther som et forbindelsesled til Luidolfingerne, idet Gunther Eremiten ifølge overleveringen var beslægtet med kejser Henrik 2. (p. 41–42). Han overvejer derfor ikke, at det kan være kommet ind i Ekkehardinernes slægt fra Schwarzburgerne.
- 63 IV, c. 39. Se Hlawitschka 1987, 25–26 med note 54 og stamtavle.
- 64 Se Banaszkiwicz 2006, især p. 154. Den næste del af historien handler om, hvordan han – for at undgå fangenskab – slipper væk fra dette skib.
- 65 Se Wittmann 1997, 34–35 med note 68. Om forslaget har sin rimelighed, må det være op til narratologer at bedømme. Når det overhovedet bringes i spil, er det selvfølgelig, fordi der før de store korstoges tid forekommer ret få slag ved havet, som man kan tænke sig en thüringisk ridder deltage i.
- 66 Også for wettinerne spillede dette slag en vis rolle, idet *Genealogia Wettinensis* fører slægten tilbage til Dietrich 1. – en mand af overordentlig frihed (*egregie libertatis vir*), som faldt i kampen her. Se Winkel 2010, 107–108.
- 67 Hlawitschka 1987 foreslår en identificering af Sizzo i vestkoret med den Sizzo, der var bror til Günther eremitten – se p. 42, n. 130.
- 68 Teksten gentager den oprindelige indskrift, hvor der dog var et nuncialt 'd' (= 'dominus?') foran navnet: WILLEHELMUS. Se Karl 2015, 147–149, Abb. 225 og 233 og 234–235, Abb. 348 og 353. Måske er han fremhævet som stifter for at adskille ham fra 'donatoren' Sizzo.
- 69 Se Schlesinger 1952, 65–66; Stöwesand 1966–67, 324–330 og *Der Naumburger Meister* 2011, 2, 931–933 (Kat. X.19).
- 70 Teksten gentager den oprindelige indskrift – se Karl 2015, 147–149, Abb. 223 og 233.
- 71 Se Stöwesand 1962, 165–179.
- 72 Se Schlesinger 1952, 69–71 og *Der Naumburger Meister* 2011, 2, 925–928 (Kat.X.17). Schlesinger overser, at der ikke behøver at være identitet mellem de to grev Dietmar, der optræder i Naumburgkilderne.
- 73 Se Hartmann 2004, 23–27 og 142ff.
- 74 Teksten gentager den oprindelige indskrift – se Karl 2015, 147–149, Abb. 226 og 233.
- 75 Se Lepsius 1822, 59.
- 76 Se Stöwesand 1962, 179–187, især 182ff.
- 77 Se Schlesinger 1952, 68–69; Sauerländer 1979, 211–213 og Marquis 1998, 179–181.
- 78 Sauerländer 1979 taler om Timo som den mindst høvisk stiliserede figur i vestkoret (p. 213).
- 79 Se Marquis 1998, 181–184 og *Der Naumburger Meister* 2011, 1, 766–767 (Kat. VIII.20).
- 80 Som kilde angives rigtignok en nu tabt kronike, som forfatteren har set ved det biskoppelige hof i Merseburg (*Chronica Merseburgensis aulae episcopalis*), men historien optræder ikke i andre af datidens kilder.
- 81 For dette materiale, se Wallrath 1964 og Sauerländer 1979, 213–218 og 1984.
- 82 Se Wallrath 1964, 51–52.
- 83 Se Sauerländer 1979, 216.
- 84 Se Schubert 19652 og 1991. Teorien tilbagevises af Kunde 2007.
- 85 Se Wallrath 1964, 53–58.
- 86 Se Schmarzow 1892, 22–27. Se f.eks. også Bergner 1909, 34–43.
- 87 Således taler Straehle 2013 i forbindelse med polygonen om "eine fingierte Situation mit historischen Personen, wobei in der Gegenüberstellung des *Erschlagenen* mit drei Stiftern der Naumburger Kirche die entscheidende Aussage des ganzen Zyklus liegt." (p. 18)
- 88 Se Schlesinger 1952. Om den manglende tilstedeværelse af Naumburgs kejserlige stifter, Konrad 2., se nedenfor.
- 89 Se især Stöwesand 1962 og 1966–67.
- 90 Cremer 1997 og 1998. Identifikationerne af figurerne er her ikke længere bundet snævert til biskop Dietrichs brev.
- 91 Straehle 2013 – rammen for den verdslige magts tilstedeværelse i koret er for ham en synode.
- 92 Således passer ekkehardinerne ikke godt ind i en antikejserlig tese, og Stöwesand nedtoner da også i sidste instans dette aspekt.
- 93 Se f.eks. Stange & Fries 1955.
- 94 Se Scieurie 1990.
- 95 Se Sauerländer 1979, 208 og 210.
- 96 Se Wittmann 1997, 34–35 med note 68.
- 97 Se Augustin, *Om Guds Stad*, overs. & ed. Bent Dalsgaard Larsen, Århus 2002, 695–696. For Augustins refleksioner over løgnens rolle, se Kempshall 2011, 377ff. – om Jakob, p. 384.
- 98 Se Bernheim 1918, Grundmann 1934, Spörl 1935 og Funkenstein 1965. For nyere undersøgelser af middelalderens historieskrivning, se Bagge 2002, Goetz 2008 og Kempshall 2011. Se også Breisach 1958, som præcist sammenfatter denne historieskrivnings karakter: "The historian's task was not to find the truth but to show how God works his will throughout time. The truth, as far as human beings can grasp it, is revealed in the Bible. History in that vein had "a single purpose: to relate noteworthy matters, so that the invisible things of God may be clearly seen by the things that are done, and men may by example of reward and punishment be made more zealous in the fear of God and pursuit of justice" [John of Salisbury, ed. 1956, 3]. Perceived that way, history was essential, because "nothing after grace and divine law, instructs more clearly than past facts" [John of Salisbury, ed. 1956, 5]. History could console the sad, admonish the sinner, and above all glorify God. And, while chroniclers were concerned with the accuracy of their accounts, they worried even more about being truthful in the sense of avoi-ding evil and choosing good.
- Truth sprang not from a detached establishing of neutral facts but from a devout look at the past in the interest of faith. Such service to God and his truth made many of the monastic historians also write liturgical texts, devotional tracts, and saints' lives." (p. 1127).
- 99 Se f.eks. Koch 1961, Lammers 1977 og Goetz 1984. Otto af Freising indtager en central stilling i alle behandlinger af periodens historieskrivning.
- 100 Se, Classen 1982, Bagge 2002 og ikke mindst Goetz 2008 med en omfattende behandling af en lang række aspekter og problemstillinger, med mængder af litt.
- 101 Se Zinn 1974.
- 102 Zinn 1974, især 155ff.
- 103 Zinn 1974, 144–146. Den engelske munk og historieskriver Ordericus Vitalis taler flere gange om, at man må 'synges' historien som en hymne til ære for ham, som skabte verden og leder den med retfærdighed – se Zinn, 145 og Ward 2014, 19–20.
- 104 Det kan nævnes, at Hartmann 2004 tolker hele ensemblet ud fra *comes occisus*. Men han identificerer denne som grev Dietmar af Selbold-Gelnhausen, og hans argumentation er baseret på mange antagelser og ikke overbevisende.
- 105 Se Schölkopf 1957, Patze 1962 og Bleiber 1995.
- 106 V, 6 – se Thietmarus, ed. Trillmich 1970, 198, 200.
- 107 V, 7 – se Thietmarus, ed. Trillmich 1970, 200.
- 108 Se Schlesinger 1952, 50–54 – som dog antager, at Ekkehard 1. og Swanhild blev bisat i domkirken og Wiessner & (+)Devrient 1996, 126–127.
- 109 V, 6 – se Thietmarus, ed. Trillmich 1970, 198.
- 110 Se Sauerländer 1979, 206–207.
- 111 Se Karl 2015, Abb. 143. Ifølge Schlesinger 1952, 206 er hatten ikke ulig de senere grevehuere.
- 112 Se Hlawitschka 1978 eller 1987.
- 113 V, 7 – se Thietmarus, ed. Trillmich 1970, 200.
- 114 Se *Wälsche Gast*, ed. Neumann & Vetter 1977, 36.

- 115 Schmarzow 1892, 111 – desværre angiver han ikke nogen kilde.
- 116 Se Stöwesand 1962, 182.
- 117 Se Sauerländer 1979, 211.
- 118 Se Schlesinger 1952, 68–69 og Sauerländer 1979, 211.
- 119 Se f.eks. Ulrich 1998 og Imhof & Kunde 2011.
- 120 Se Schlesinger 1952, 51–52.
- 121 Se Schlesinger 1952, 63 og 64 – med note 227 og Kunde 2007, 231, n. 87. Kunde siger, at der er tale om et medlem af grevhuset Mansfeld, men begrundet ikke sit udsagn. Samtidig noterer han, at der i kilderne er tale om to forskellige årstidspunkter: 16. april og 3. april (eller 2. april – se Schlesinger, 47, n. 164).
- 122 Se Schubert 2003, 499–502. Schubert regner dog endnu uden forbehold med, at Hermann endte som den fromme kannike.
- 123 I rekonstruktionen af den oprindelige staffering er Hermanns blikretning meget sidevendt – mod vest, se Karl 2015, Abb. 141. Men der redogøres ikke for grundlaget herfor – se p. 91 og Abb. 123a–b.
- 124 Se Thietmarus V, 8 – ed. Trillmich 1970, 200.
- 125 Således karakteriseret af Sauerländer 1979, 194.
- 126 Se Schubert 2003, 501.
- 127 Se Lüpke 1937, 38 og 40 eller Schölkopf 1957, 71–72.
- 128 Se Neumann & Vetter 1977, 21 og passim.
- 129 Som Schubert 2003, 502 foreslår det.
- 130 Cit. efter Mierke 2011, 185. Om smilets betydning, se endvidere Binski 1997 og Dartmann 2011. Om den højststående høviske kvinde, se f.eks. Bumke 1986, 2, 451ff.
- 131 Se Merkel 2011, 188–191.
- 132 Se Sauerländer 1979, 194–197, der ser Hermann som den unge *sueze første* over for hvem Ekkehard træder frem som ”ein von der Virtus und Gravitatis des gereiften Herrschers erfüllter Typus” (p. 194). Citerer ang. Uta bl.a. Thomas’ udsagn om, at en *vrouwe* frem for alt må tænke på sin ærbarhed (*Gedenke an ir zubt über al*) (p. 196).
- 133 Se Hoppe 1965, 184–185.
- 134 For den mest sandsynlige identifikation af hendes bog, se Wolf 2005, 145.
- 135 Således hedder det i et mortuologium-uddrag ved Johannes Zader under 18. sept.: ”Memoria Adilheidis fundatricis, obiit et eodem die Bertha comitissa” – se Schlesinger 1952, 47, n. 164.
- 136 Se Schlesinger 1952, 75.
- 137 Se Karl 2015, 148 med note 522, Abb. 150 og 228. Desværre følger tekst og afbildning ikke helt hinanden – teksten afspejler måske en lidt tidligere fase i afdækningen af indskriften.
- 138 Bagge 2002 påpeger, at Lampert af Hersfeld i sin kronikes komposition skaber analogier mellem episoder som tidsmæssigt, rumligt og årsmæssigt ikke er forbundne, f.eks. bruger han de kølnske borgeres oprør mod kejseren som en negativ kontrast til sachsernes retfærdige oprør (p. 402).
- 139 Fordobling af et portræt kendes fra Cappenberg-relikviariet, hvor busten af Frederik Barbarossa også bliver til et analogt ’portræt’ af Johannes Evangelisten – se Wagner 2001.
- 140 Se Mégier 1996/2010. I en dansk sammenhæng er f.eks. *Roskildekroniken* et godt eksempel på, hvorledes aktorerne forstås i en sådan fortælling – se ed. Gelting 1979.
- 141 Se Zinn 1974, 157–158.
- 142 Se Koch 1961.
- 143 Denne teori findes i en mere udfoldet men dog stadig præliminær form i Kaspersen (under udg.). For koblingen mellem sociogenese og psykogenese, se Elias 1969. For en enkel og klar indføring i Elias’ sociologi, se Lilienthal 2001. For Elias’ stilling i sociologien og en positiv vurdering af teoriens rækkevidde, se Quilly & Loyal 2004. Schnell 2004 foretager en meget kritisk analyse af teorien, der dog på problematisk vis kobler sociogenesen fra psykogenesen. For Elias og kunsthistorien, se Held & Schneider 1981 og Held 2005.
- 144 For en overordnet åndshistorisk analyse af transformationen fra senantik til gotik, se Dvorak 1918.
- 145 For oversigt, se Haldane 2010. En omfattende, systematiserende og analyserende gennemgang findes hos Köhler 2000. Se endvidere Kemp 1990 og King 2008. Pegis 1963 påpeger et augustinsk aspekt ved Thomas’ formulering af Aristoteles idé om sjælen som den substantielle krops form (*forma substantialis corporis*).
- 146 Se Dvorak 1918.
- 147 Se Boureau 2008.
- 148 Om relationerne mellem de to sfærer, se Kuhn 1969, Wenzel 1974, Schnell 1986, Schreiner 1986 og Haug 2000.
- 149 Om Elias og høvisk kærlighedsdigtning, se Elias 1969, II, 88–122 & 351–369, Wenzel 1996 og Buckley 2000. Om begrebet ’høvisk kærlighed’, se f.eks. Utley 1972, Moore 1979, Burnley 1980 og Schnell 1991, 380.
- 150 F.eks. Kuhn 1980: ”Wie aber in diesem sozialen Zusammenhang ”artistische“ Legitimitäts-Normen funktionieren, etwa die hohe Minne, bleibt völlig dunkel. Sie schwebt in dieser Welt wie eine Seifenblase.“ (p. 57).
- 151 Bezzola 1940–41, 202–204 nævner relationen mellem kong Filip 1. af Frankrig (+1108) og Bertrade de Montfort som et faktisk kærlighedsforhold. Bertrade indtrådte 1114 i klosteret Fontevrault og blev fulgt af sin søster Isabelle, en af tidens mest celebre skønheder, en amazone, der også som ridder deltog i slag og udøvede en stor indflydelse over ægtemanden, grev Raoul II af Conhes. Dinzeltacher, ’Gefühl’ 1986, 229–230 føjer flere ekss. til, således forholdet mellem Sibylle, en søster til kong Balduin 4. af Jerusalem, og den mindre fornemme/formuende Guy af Lusignan. Se også Peters 1987, 10–13 for diskussion af et ’kærlighedsbrev’ til den franske konge, Ludvig 7.
- 152 Se f.eks. Marrou 1971, Eggers 1978, Dinzeltacher 1981 og 1986, især 88ff.
- 153 Se f.eks. Denomy 1953, der dog opererer med en noget problematisk adskillelse af ’courtly love’ og ’courtliness’, samt Bumke 1986, 2, 503–529, der bl.a. citerer Andreas Capellanus: ”O was für eine wunderbare Sache ist die Liebe, die den Menschen in so vielen Tugenden erstrahlen läßt und ihn eine solche Fülle edler Sitten lehrt.“ (p. 522).
- 154 Se Jaeger 1985, 185–190.
- 155 Se Dinzeltacher, ’Sozial- und Mentalitätsgeschichte’ 1986 og ’Gefühl’ 1986.
- 156 ’Gefühl’ 235: ”Abschließend bleibt allerdings die Frage, inwieweit wir mit den angeführten Elementen tatsächlich Gründe im kausalem Sinn erfassen oder inwieweit hier nur notwendige Voraussetzungen oder Randbedingungen beschrieben sind, unter denen sich der emotionale Umbruch als ein Faktor der mentalitätsgeschichtlichen Veränderungen vom frühen zum hohen Mittelalter hin vollzog.“
- 157 Se Jaeger 1985 og 1999.
- 158 Jaeger 1999, 198–213.
- 159 Schultz 2006, især 173–188. Se også Schnell 1994.
- 160 Ridder 2003, især 230–234.
- 161 Se Ridder 2003, 234: ”Das Erlebnis der Liebe führt zu Handlungsabstinenz und Reflexion. Das erzwungene Nachsinnen über die Macht der Minne löst den Zornimpuls aus und ist gleichzeitig Quelle von Schamängsten. [...] Schließlich gelingt es jedoch, den bisher unbekanntem Affekt der leidenschaftlichen Liebe als eine stimulierende Bedingung des Kampfes zu integrieren.“
- 162 Ridder 2003, 236. Det kan bemærkes, at Julius Schwietering i en artikel 1943 om betydningen af Bernhards prædikener over Højsangen finder, at Parzivals vægnede medlidighed med Anfortas i overensstemmelse med den bernhardinske passionsmystik betegner ”den guddommelige kærligheds gennembrud, som fuldbyrder underer om det indre menneskes genfødsel” – se Schwietering 1960, 28.
- 163 Se Dronke 1965–66, I, 86.

Litteratur

- 164 Se f.eks. Schwietering 1960 og Lot-Borodine 1961 samt note 147.
- 165 Se Bernath 1969, 168–169.
- 166 Duby 1993, 180: “Courtly love proved an extremely effective means of strengthening the State. In fact, it was so influential that no study of the progressive rationalization of power can afford to ignore it, although at this period it is only documented in literary works, often centered on the theme of ‘fine amours,’ or refined love.” Se også Duby 1994, 56–63.
- 167 Lot-Borodin 1961 taler i forbindelse med det, hun kalder troubadourernes *service d’amour*, om en sjæl, der – måske uden at vide af det – var blevet “creusée (uddybet) – par la spiritualité chrétienne” (p. 49). Schnell 1991 opregner otte karakteristika for den høviske kærlighed (p. 394–419) og taler forsigtigt om en mentalitetsændring (p. 395–96).
- 168 Se Schnell 1991, 422ff.
- 169 Se Carey 2000.
- 170 Se Kemp 1992 & 1998.
- 171 En notits hos Dinzelbacher, ‘Gefühl’ 1986, 232 fortjener opmærksomhed: ”Das die Entwicklung Hand in Hand ging mit einem in der Retrospektive fast radikal wirkenden Wandel der Ästhetik, deren prominentestes Ergebnis die gotische Kunst ist, sei nur angemerkt.“
- 172 Se den træffende analyse af forholdet mellem Reims og Naumburg hos Sauerländer 1979, 227–234.
- 173 Se Sauerländer, op. cit.
- 174 Se Peters 1973.
- 175 Se Mägdefrau 1995, 48–55 og Peters 1981.
- 176 Se Endermann 1981.
- 177 Stöwesand 1959, 99–111.
- 178 Se *Der Naumburger Meister* 2011, 2, 1169–1179.
- 179 Se Bedos-Rezak 2000.
- 180 Se Oexle 1984 og 1995, især 37–47.
- Augustin. *Om Guds Stad*, overs. & ed. Bent Dalsgaard Larsen. Århus: Aarhus Universitetsforlag, 2002.
- Bagge, Sverre. *Kings, Politics, and the Right Order of the World in German Historiography c. 950–1150*. Leiden: Brill, 2002.
- Bedos-Rezak, Birgitte Miriam. “Medieval Identity: A Sign and a Concept”, *The American Historical Review* 105:5 (2000): 1489–1533.
- Bergner, Heinrich. *Naumburg und Merseburg*. Leipzig: Seemann, 1909.
- Bernath, Klaus. *Anima forma corporis – Eine Untersuchung über die ontologischen Grundlagen der Anthropologie des Thomas von Aquin* (Abhandlungen zur Philosophie, Psychologie und Pädagogik, 57). Bonn: Bouvier & Co., 1969.
- Bernheim, Ernst. *Mittelalterliche Zeitanschauungen in ihrem Einfluß auf Politik und Geschichtsschreibung*, I: *Die Zeitanschauungen*. Tübingen: J. C. B. Mohr, 1918.
- Bezzola, Reto R. “Guillaume IX. et les origines de l’amour courtois”, *Romania*, 66 (1940–41): 145–237.
- Binski, Paul. “The Angel Choir at Lincoln and the Poetics of the Gothic Smile”, *Art History* 20 (1997): 350–374, ill.
- Bleiber, Waltraut. “Ekkehard I., Markgraf von Meißen (985–1002)”, *Deutsche Fürsten des Mittelalters. Fünfundzwanzig Lebensbilder*, eds. Eberhard Holtz & Wolfgang Huschner, 96–111. Leipzig: Edition Leipzig, 1995.
- Boie, Arnold. “Das Käferburger Gemälde”, *Zeitschrift des Vereins für Thüringische Geschichte und Altertumskunde* N.F. 22 (1915): 279–292.
- Boureau, Alain. “Un sujet agité – Le statut nouveau des passions de l’âme au XIIIe siècle”, *Le sujet des émotions au moyen âge*, eds. Piroška Nagy & Damien Boquet, 187–200. Paris: Beauchesne, 2008.
- Breisach, Ernst. *Historiography – Ancient, Medieval and Modern*. Chicago: University of Chicago Press, 1983.
- Brockhusen, Hans Joachim von. “Die Königstochter im Naumburger Westchor”, *Der Herold – Vierteljahrsschrift für Heraldik, Genealogie und verwandte Wissenschaften* N.F. 7 (1969–71): 217–227, ill.
- Buckley, Ann. “Elias on Minnesang: Reception and Reassessment”, *Zivilisationstheorie in der Bilanz: Beiträge zum 100. Geburtstag von Norbert Elias*, eds. Annette Treibel, Helmuth Kuzmics & Reinhard Blomert (Figurationen, 1). Opladen: Leske + Budrich, 2000, 185–210.
- Bumke, Joachim. *Höfische Kultur. Literatur und Gesellschaft im hohen Mittelalter*, 1–2. München: Deutscher Taschenbuch, 1986.
- Burnley, J. D. “Fine Amor – Its meaning and context”, *The Review of English Studies* N.S. 31 (1980): 129–148.
- Cary, Phillip. *Augustine’s Invention of the Inner Self – The Legacy of a Christian Platonist*. Oxford: Oxford University Press, 2000.
- Classen, Peter. “Res gestae: Universal History, Apocalypse: Visions of Past and Future”, *Renaissance and Renewal in the Twelfth century*, eds. Robert L. Benson & Giles Constable, 387–420. Oxford: Clarendon Press, 1982.
- Cremer, Folkhard. *Der antistaufische Figurenzyklus in Naumburger Westchor*. Alfeld/Leine: Coppi, 1997.
- . “Der antistaufische Figurenzyklus in Naumburger Westchor und warum es darin keine Uta von Ballenstedt gibt”, *Das Münster – Zeitschrift für christliche Kunst und Kunstwissenschaft* 51 (1998): 262–270, ill.
- Dartmann, Christine. *Das lachen der vrouwe. Untersuchungen zur Funktion von lachen in mittelhochdeutscher Epik und im Minnesang*. Münster: Monsenstein & Vannerstadt, 2011.
- Dauter, Ortrun & Susanne Plaumann. “Kleidung und Gebärde als Mittel der Charakterisierung der Naumburger Stifterfiguren. Versuch einer Gegenüberstellung von Skulptur und Literatur”, *Meisterwerke mittelalterlicher Skulptur. Die Berliner Gipsabgussammlung* (Ausst., Bode-Museum), 297–314, ill. Berlin: Staatliche Museen zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz, 1996.
- Denomy, Alexander J. “Courtly Love and Courtliness”, *Speculum* 28 (1953): 44–63.
- Dinzelbacher, Peter. “Über die Entdeckung der Liebe im Hochmittelalter”, *Saeculum – Jahrbuch für Universalgeschichte* 32 (1981): 185–208.
- . “Gefühl und Gesellschaft im Mittelalter. Vorschläge zu einer emotionsgeschichtlichen Darstellung des hochmittelalterlichen Umbruchs”, *Höfische Literatur – Hofgesellschaft – höfische Lebensformen um 1200*, eds. Gert Kaiser & Jan-Dirk Müller (Kolloquium am Zentrum für interdisziplinäre Forschung der Universität Bielefeld), 213–241. Düsseldorf: Droste, 1986.
- . “Sozial- und Mentalitätsgeschichte der Liebe im Mittelalter”, *Minne ist ein swaerez spil. Untersuchungen zum Minnesang und zur Geschichte der Liebe im Mittelalter*, ed. Ulrich Müller (Göppinger Arbeiten zur Germanistik, 440), 75–110. Göppingen: Kümmerle, 1986.
- . “Liebe im Frühmittelalter. Zur Kritik der Kontinuitätstheorie”, *Zeitschrift für Literaturwissenschaft und Linguistik* 19:74 (1989): 12–38.
- Diplomataria et scriptores historiae Germanicae medii aevi cum sigillis aeri incisae*, II, eds. Christian Schöttgen & Georg Christoph Kreysig, 160–171 (‘Calendarium Nymburgensis Ecclesiae Cathedralis’). Altenburg: Paulus Emanuel Richterus, 1755.
- Duby, Georges. *France in the Middle Ages 987–1460 – From Hugh Capet to Joan of Arc*. Oxford: Blackwell, 1993.
- . “What do we know about Love in Twelfth-Century France?” (1982–83) & “On Courtly Love” (1986). Idem, *Love and Marriage in the Middle Ages*, 22–35 & 56–63. Cambridge: Polity Press, 1994.
- Dvorák, Max. “Idealismus und Naturalismus in der gotischen Skulptur und Malerei”, *Historische*

- Zeitschrift* 119 (1918): 1–62 + 185–246 (genoptr. i idem, *Kunstgeschichte als Geistesgeschichte – Studien zur abendländischen Kunstentwicklung*. München: R. Piper, 1924. Eng. vers. *Idealism and Naturalism in Gothic Art*, overs. & ed. Randolph J. Klawiter. Notre Dame/Indiana: University of Notre Dame Press 1967).
- Eberl, Immo. “Die frühe Geschichte des Hauses Schwarzburg”, *Thüringen im Mittelalter. Die Schwarzburger*, 79–130, ill. Rudolstadt: Thüringer Landesmuseum Heidecksburg, 1995.
- Eggers, Hans. “Die Entdeckung der Liebe im Spiegel der deutschen Dichtung der Stauferzeit”, *Geist und Frömmigkeit der Stauferzeit*, ed. Wolfgang Böhme, 10–25. Stuttgart: Evangelisches Verlagswerk & Frankfurt a.M.: Lembeck, 1978.
- Elias, Norbert. *Über den Prozess der Zivilisation. Soziogenetische und Psychogenetische Untersuchungen* (1939), I–II, Bern: Francke, 1969. – Svensk udg.: *Sedernas historia – Del I av Norbert Elias’ civilisationsteori*, overs. Berit Skogsberg & Från svärdet till plikten: *Sambällets förvandlingar – Del II av Norbert Elias’ civilisationsteori*, overs. Dag Malm. Stockholm: Atlantis, 1989 & 1991.
- Endermann, H. “Mittelalterliche Literatur am Markgrafenhof zu Meißen”, *Wissenschaftliche Beiträge der Friedrich-Schiller-Universität, Jena* (1981): 140–151.
- Ericksen, J. *Die Anfänge des Hauses Schwarzburg*. Sondershausen: Fr. Aug. Eupel, 1909/Arnstadt: H.E. Müllerrott, 2011.
- Funkenstein, Amos. *Heilsplan und natürliche Entwicklung: Formen der Gegenwartsbestimmung im Geschichtsdenken des hohen Mittelalters*. München: Nymphenburger Verlagshandlung, 1965.
- Goetz, Hans-Werner. *Geschichtschreibung und Geschichtsbewußtsein im hohen Mittelalter* (Orbis medievalis – Vorstellungswelten des Mittelalters 1), 2. Aufl. Berlin: Akademieverlag, 2008.
- Groitsch, Gregor. *Libellus continens Salae fluvii descriptionem* (1584), ed. Johann Martin Schamel. Nabu Public Domain Reprints, 2012.
- Grundmann, Herbert. “Die Grundzüge der mittelalterlichen Geschichtsanschauung”, *Archiv für Kulturgeschichte* 24 (1934): 326–336.
- Haldane, John. “Soul and Body”, *The Cambridge History of Medieval Philosophy*, I, ed. Robert Pasnau, 293–304. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Hartmann, Wolfgang. “Betrachtungen zur Identität, Entstehung und Deutung der Naumburger Stifterfiguren”, idem, *Vom Main zur Burg Trifels – vom Kloster Hirsau zum Naumburger Dom: Auf hochmittelalterlichen Spuren des fränkischen Adelsgeschlechts der Reginbodonen*, ed. Carsten Pollnick, 142–191, ill. Aschaffenburg: Geschichts- und Kunstverein Aschaffenburg e.V., 2004.
- Haug, Walter. “Gottese Erfahrung und Du-Begegnung. Korrespondenzen in der Geschichte der Mystik und der Liebeslyrik”, *Geistliches in weltlicher und Weltliches in geistlicher Literatur des Mittelalters*, eds. Christoph Huber, Burghart Wachinger & Hans-Joachim Ziegeler, 195–212. Tübingen: De Gruyter, 2000.
- Held, Jutta. “Norbert Elias und die Kunstgeschichte”, *Höfische Gesellschaft und Zivilisationsprozess. Norbert Elias’ Werk in kulturwissenschaftlicher Perspektive*, ed. Claudia Opitz, 105–118. Köln et al. 2005.
- Held, Jutta & Norbert Schneider. “Was leistet die Kulturtheorie von Norbert Elias für die Kunstgeschichte?”, *Kunst und Alltagskultur*, ed. Jutta Held, 55–71, ill. Köln 1981.
- Hlawitschka, Eduard. “’Merkst Du nicht, daß Dir das vierte Rad am Wagen fehlt?’ Zur Thronkandidatur Ekkehards von Meißen (1002) nach Thietmar, Chronicon IV c. 52”, *Geschichtschreibung und geistiges Leben im Mittelalter. Festschrift für Heinz Löwe zum 65. Geburtstag*, eds. Karl Hauck & Hubert Mordek, 281–311. Köln & Wien: Böhlau 1978.
- . “Die Thronkandidatur Markgraf Ekkehards von Meißen 1002 und seine Liudolfingerherkunft”, idem, *Untersuchungen zu den Thronwechseln der ersten Hälfte des 11. Jahrhunderts und zur Adelsgeschichte Süddeutschlands (Vorträge und Forschungen, Sonderbd., 35)*, 20–43. Sigmaringen: Thorbecke, 1987.
- Holladay, Joan A. “Tombs and Memory: Some Recent Books”, *Speculum* (78:2): 2003, 440–450.
- Hoppe, Willy. “Markgraf Konrad von Meißen. Der Reichsfürst und der Gründer des wettinischen Staates” (1919), idem, *Die Mark Brandenburg, Wettin und Magdeburg. Ausgewählte Aufsätze*. ed. Herbert Ludat, 153–206. Köln/Graz: Böhlau, 1965.
- Imhof, Michael & Kunde, Holger. *Uta von Naumburg*. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2011.
- Jaeger, C. Stephen. *The Origins of Courtliness. Civilizing Trends and the Formation of Courtly Ideals 939–1210*. Philadelphia/Penn.: University of Pennsylvania Press, 1985.
- . *Ennobling Love – In Search of a Lost Sensibility*. Philadelphia/Penn.: University of Pennsylvania Press, 1999.
- Jahn, Johannes. *Die Erschliessung der Bildwerke des Naumburger Meisters. Ein Beitrag zur Geschichte der Kunstwissenschaft* (Sitzungsberichte der Sächsischen Akademie der Wissenschaften zu Leipzig, Philol.-hist. Klasse, 109: 4). Berlin: Akademie-Verlag, 1964.
- John of Salisbury. *Memoirs of the Papal Court*, ed. Majorie Chibnall. London 1956.
- Kaplowitt, Stephen J. *The Ennobling Power of Love in the Medieval German Lyric*. Chapel Hill & London: Chapel Hill and London: University of North Carolina Press, 1986.
- Karl, Daniela. *Die Polychromie der Naumburger Stifterfiguren – Kunsttechnologische Untersuchung der Farbfassugen des 13. und 16. Jahrhunderts*. Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2015.
- Kaspersen, Søren. “Iconography and Anthropology – A Re-Evaluation of the Panofskian Model with an Anthropological Perspective”, *The Locus of Meaning in Medieval Art: Iconography, Iconology and Interpreting the Visual Imagery of the Middle Ages*, red. Lena Liepe (under udg.)-Kemp, Simon. *Medieval Psychology* (Contributions in Psychology, 14). New York: Greenwood Press, 1990.
- Kemp, Wolfgang. “Kunstwissenschaft und Rezeptionsästhetik”, *Der Betrachter ist im Bild – Kunstwissenschaft und Rezeptionsästhetik*, ed. Wolfgang Kemp, 7–27. Berlin: Reimer, 1992.
- . “The Work of Art and Its Beholder – The Methodology of the Aesthetic of Reception”, *The Subjects of Art History – Historical Objects in Contemporary Perspectives*, ed. Mark A. Cheetham, 180–196, ill. Cambridge: Cambridge University Press, 1998.
- Kempshall, Matthew. *Rhetoric and the Writing of History, 400–1500*. Oxford: Manchester University Press, 2011.
- King, Peter. “The Inner Cathedral: Mental Architecture in High Scholasticism”, *Vivarium* 46 (2008): 253–274.
- Koch, Joseph. “Die Grundlagen der Geschichtsphilosophie Ottos von Freising” (1953). *Geschichtsdenken und Geschichtsbild im Mittelalter – Ausgewählte Aufsätze und Arbeiten aus den Jahren 1933 bis 1959*, ed. Walter Lammers (Wege der Forschung, 21), 321–349. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1961 (1965).
- Kuhn, Hugo. “Rittertum und Mystik” (1962), idem, *Text und Theorie* (Kleine Schriften, 2), 216–226 og noter. Stuttgart: J. B. Metzler, 1969.
- . “Determinanten der Minne” & “Liebe und Gesellschaft in der Literatur”, idem, *Liebe und Gesellschaft* (Kleine Schriften, 3), 52–59, 60–68. Stuttgart: J. B. Metzler 1980.
- Kunde, Claudia. “Gestik, Haartracht, Kleidung und Schmuck – Schönheit als individuelles Attribut und bedeutender sozialer Wert”, *Der Naumburger Meister – Bildhauer und Architekt im Europa der Kathedralen*, 1–2: *Ausstellungskata-*

- log, eds. Hartmut Krohn & Holger Kunde, 973–989, ill. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2011.
- Kunde, Holger. “Urkunde Bischof Dietrich II. und des Naumburger Domkapitels” & ”Einkünfte- und Servitienverzeichnis der Naumburger Dompropstei”, *Der Naumburger Domschatz – Sakrale Kostbarkeiten im Domschatzgewölbe*, ed. Holger Kunde, 62–65 & 65–70. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2006.
- . “Der Westchor des Naumburger Doms und die Marienstiftskirche – Kritische Überlegungen zur Forschung”, *Religiöse Bewegungen im Mittelalter – Festschrift für Matthias Werner zum 65. Geburtstag*, eds. Enno Bünz et al., 213–238. Wien, Köln, Weimar: Böhlau, 2007.
- . “Die neuen Befunde zur Erstfassung der Stifterfigur des Grafen Syzzo im Westchor des Naumburger Doms und ihre Bedeutung für die Naumburg-Forschung”, *Polychrome Steinskulptur des 13. Jahrhunderts – Beiträge zur Tagung des Naumburg Kollegs vom 13. bis 15. Oktober 2011 in Naumburg/Saale*, eds. Thomas Danzl, Christoph Herm & Annemarie Huhn, 229–238, ill. Görlitz/Zittau: Gunter Oettel, 2012.
- Küas, Herbert & Kirsten, Erich (Aufnahmen). *Die Naumburger Werkstatt* (Forschungen zur deutschen Kunstgeschichte, 26). Berlin: Deutscher Verein für Kunstwissenschaft, 1937.
- Köhler, Theodor W. *Grundlagen des philosophisch-anthropologischen Diskurses im Dreizehnten Jahrhundert – Die Erkenntnisbemühung um den Menschen in zeitgenössischen Verständnis*. Leiden et al.: Brill, 2000.
- Lange, Paul. *Chronik des Bistums Naumburg und seiner Biscöfe* (1536), ed. C. Felix Köster. Naumburg: H. Sieling, 1891.
- Leopold, Gerhard & Schubert, Ernst. *Die frühromanischen Vorgängerbauten des Naumburger Dom* (Corpus der Romanischen Kunst im Sächsisch-Thüringischen Gebiet, Reihe A: Architektur, 4). Berlin: Akademie-Verlag, 1972.
- Lepsius, Carl Peter. *Über das Althertum und die Stifter des Doms zu Naumburg und deren Statuen im westlichen Chor* (Mittheilungen aus dem Gebiet historischer-antiquarischer Forschungen, 1). Naumburg: A. C. Bürger, 1822.
- . *Naumburg an der Saale: Der Dom zu Naumburg, beschrieben und nach Anleitung urkundlicher Quellen archäologisch erläutert* (Denkmale der Baukunst des Mittelalters in Sachsen, ed. Ludwig Puttrich, I:2). Leipzig: Brockhaus, 1841.
- Lilienthal, Markus. “Norbert Elias: Über den Prozeß der Zivilisation (1937–39)”, *Interpretationen – Hauptwerke der Sozialphilosophie* ved Gerhard Gamm, Andreas Hetzel & Markus Lilienthal, 134–147. Stuttgart: Reclam, 2001.
- Lot-Borodin, Myrrha. *De l’amour profane à l’amour sacré – Etudes de psychologie sentimentale au Moyen Age*. Paris: Librairie Nizet, 1961.
- Lüpke, Siegfried. *Die Markgrafen der sächsischen Ostmarken in der Zeit von Gero bis zum Beginn des Investiturstreites, (940–1075)*, 23–40 (‘Die Ekkehardiner in der Mark Meißen’) & 48–54 (‘Die Ostmark unter Ekkehard II. und Dedi’). Diss. Universität Halle 1936. Halle a. d. Saale 1937.
- Marquis, Bettina. “Die Meißnische Fürstenchronik “De origine principum marchionum Misnensium et langravorium Thuringie”” & “Aufstieg und Begründung Wettinischer Macht: Von Dietrich I. bis Markgraf Konrad (976–1156)”, idem, *Meißnische Geschichtsschreibung des späten Mittelalters (ca 1215–1420)*, 150–172 & 173ff. München: Hupe, 1998.
- Marrou, Henri-Irénée. “L’amour, cette invention du XIIe siècle”, idem, *Les Troubadours* (1961), 99–111. Paris: Seuil, 1971.
- Mégier, Elisabeth. “Cives Dei und cives mundi als individuelle Personen in der Chronik Ottos von Freising”, *Miscellanea Mediaevalia* 24 (1996): 513–529 – genoptr. in idem, *Christliche Weltgeschichte im 12. Jahrhundert: Themen, Variationen und Kontraste – Untersuchungen zu Hugo von Fleury, Ordericus Vitalis, und Otto von Freising* (Beihefte zur Mediaevistik, 13), 187–202. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2010.
- Merkel, Kerstin. “Neue Beobachtungen zur Kleidung der Naumburger Stifterfiguren”, *Der Naumburger Meister – Bildhauer und Architekt im Europa der Kathedralen*, 3: *Forschungen und Beiträge zum internationalen wissenschaftlichen Kolloquium in Naumburg vom 05. bis 08. Oktober*, eds. Hartmut Krohn & Holger Kunde, 188–203, ill. Petersberg: Michael Imhof, 2012.
- Mierke, Gesine. “Das Lachen der Reglindis zwischen Gottesferne und Erlösung”, *Der Naumburger Meister – Bildhauer und Architekt im Europa der Kathedralen*, 3: *Forschungen und Beiträge zum internationalen wissenschaftlichen Kolloquium in Naumburg vom 05. bis 08. Oktober*, eds. Hartmut Krohn & Holger Kunde, 180–187. Petersberg: Michael Imhof, 2012.
- Moore, John C. “Courtly Love” – A Problem of Terminology”, *Journal of the History of Ideas* 40 (1979): 621–632.
- Müllerott, H. E. “Die Herrschaft der Grafen Günther und Asulf”, “Herrschaft Günther des Eremiten und seines Bruders Sizzo”, “Die Sizzonen und die Entstehung der Herrschaft Schwarzatal” & “Die Entstehung der Grafschaft Kevernburg-Schwarzburg unter Sizzo III. und Sizzo IV.”, *Archäologie und Historie von Geschwenda im Schwarzburgischen – Festschrift zur 700 Jahreier der Ersterwähnung in 3 Teilen, Erster Teil*, ed. H. E. Müllerott, 12–15. Arnstadt: Thüringer Chronik Verlag, 2002.
- Mägdefrau, Werner. “Weltliche und geistliche Herrschaften im hohen Mittelalter”, *Thüringen im Mittelalter – Die Schwarzburger*, 29–78, ill. Rudolstadt: Thüringer Landesmuseum Heidecksburg, 1995.
- Der Naumburger Meister – Bildhauer und Architekt im Europa der Kathedralen*, 1–2: *Ausstellungskatalog*, udg. Hartmut Krohn & Holger Kunde. Petersberg: Michael Imhof, 2011.
- Der Naumburger Meister – Bildhauer und Architekt im Europa der Kathedralen*, 3: *Forschungen und Beiträge zum internationalen wissenschaftlichen Kolloquium in Naumburg 2011*, udg. Hartmut Krohn & Holger Kunde. Petersberg: Michael Imhof, 2012.
- Neumann, Friedrich & Vetter, Ewald. *Zucht und Schöne Sitte – Eine Tugendlehre der Stauferzeit*. Wiesbaden: Ludwig Reichert, 1977.
- Oexle, Otto Gerhard. “Memoria und Memorialbild”, *Memoria – Der geschichtliche Zeugniswert des liturgischen Gedenkens im Mittelalter*, eds. Karl Schmid & Joachim Wollasch, 384–440. München: Wilhelm Fink, 1984.
- Pegis, Anton C. *At the Origins of the Thomistic Notion of Man* (The Saint Augustine Lecture 1962). New York: Macmillan Co., 1963.
- Peters, Ursula. “Niederes Rittertum oder hoher Adel? – Zu Erich Köhlers historisch-soziologischer Deutung der altprovenzalischen und mittelhochdeutschen Minnelyrik”, *Euphorion* 67 (1973): 244–260.
- . *Fürstenhof und höfische Dichtung – Der Hof Hermanns von Thüringen als literarisches Zentrum* (Konstanzer Universitätsreden, 139). Konstanz: Universitätsverlag, 1981.
- . “Höfische Liebe – Ein Forschungsproblem der Mentalitätsgeschichte”, *Liebe in der deutschen Literatur des Mittelalters* (St. Andrews-Colloquium 1985), eds. Jeffrey Ashcroft, Dietrich Huschenbett & William Henry Jackson, 1–13. Tübingen: Niemeyer, 1987.
- Pätzold, Stefan. *Die frühen Wettiner – Adelsfamilie und Hausüberlieferung bis 1221* (Diss. Göttingen 1997 / Geschichte und Politik in Sachsen, 6). Köln et al.: Böhlau, 1997.
- Quilley, Stephen & Loyal, Steven. “Towards a ‘Central Theory’: The Scope and Relevance of the Sociology of Norbert Elias”, *The Sociology of Norbert Elias*, eds. Steven Loyal & Stephen Quilley, 1–22. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- Ridder, Klaus. “Kampfzorn – Affektivität und Ge-

- walt in mittelalterlicher Epik”, *Eine Epoche im Umbruch: Volkssprachliche Literalität 1200–1300 – Cambridge Symposium 2001*, eds. Christa Bertelsmeier-Kierst & Christopher Young, 221–248. Tübingen: Max Niemeyer, 2003.
- Robertson Jr., D. W. “The Concept of Courtly Love as an Impediment to the Understanding of Medieval Texts”, *The Meaning of Courtly Love*, ed. F. X. Newman, 1–18. Albany/New York: State University of New York Press, 1968.
- Roskildkroniken*, ed. Michael H. Gelting. Højbjerg: Wormianum, 1979 (flere flg. oplag).
- Royt, Jan. *Der hl. Günther – Eremit* (Reihe Hagiographie, Ikonographie, Volkskunde, 108). Regensburg: Schnell & Steiner, 1993.
- Sauerländer, Willibald. “Die Skulptur”, *Die Zeit der Staufer: Geschichte – Kunst – Kultur*, I–IV: *Katalog der Ausstellung*, II, 310–377, ill. Stuttgart: Württembergisches Landesmuseum, 1977.
- . “Die Naumburger Stifterfiguren – Rückblick und Fragen”, *Die Zeit der Staufer: Geschichte – Kunst – Kultur*, V: *Supplement: Vorträge und Forschungen*, 169–245, ill. Stuttgart: Württembergisches Landesmuseum, 1979 – genopr. in idem, *Cathedrals and Sculpture*, II, 592–711, ill. London: Pindar Press, 1999–2000.
- Schlesinger, Walter. *Meissner Dom und Naumburger Westchor – Ihre Bildwerke in geschichtlicher Betrachtung*. Münster & Köln: Böhlau, 1952.
- . *Kirchengeschichte Sachsens im Mittelalter*, 1: *Von den Anfängen kirchlicher Verkündigung bis zum Ende des Investiturstreites* & 2: *Das Zeitalter der deutschen Ostsiedlung (1100–1300)* (Mitteldeutsche Forschungen, 27). Köln-Graz: Böhlau 1962.
- Schmarzow, August. *Meisterwerke der deutschen Bildnerei des Mittelalters*, I: *Die Bildwerke des Domes zu Naumburg* (tekst- + tavlebind). Magdeburg: E. v. Flottwell, 1892.
- Schnell, Rüdiger. “Kirche, Hof und Liebe – Zum Freiraum mittelalterlicher Dichtung”, *Mittelalterbilder aus neuer Perspektive – Würzburger Colloquium 1985*, eds. Ernstpeter Ruhe & Rudolf Behrens (Beiträge zur romanischen Philologie des Mittelalters, 14), 75–108. München: Fink, 1986.
- . “Die ‘höfische Liebe’ als Gegenstand von Psychohistorie, Sozial- und Mentalitätsgeschichte – Eine Standortbestimmung”, *Poetica* 23 (1991): 374–425.
- . “Unterwerfung und Herrschaft – Zum Liebesdiskurs im Hochmittelalter”, *Modernes Mittelalter – Neue Bilder einer populären Epoche*, ed. Joachim Heinzle, 103–133. Frankfurt a. M. & Leipzig: Insel, 1994.
- . “Kritische Überlegungen zur Zivilisationstheorie von Norbert Elias”, *Zivilisationsprozesse – Zu Erziehungsschriften in der Vormoderne*, ed. Rüdiger Schnell, 21–83. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2004.
- Schoch, Johann Karl. *Kurtze Nachricht von denen Merkwürdigkeiten der Domkirche 1773* (Ms. im Archiv der Stadt Naumburg).
- Schreiner, Klaus. “Hof’ (*curia*) und ‘höfische Lebensführung’ (*vita curialis*) als Herausforderung an die christliche Theologie und Frömmigkeit”, *Höfische Literatur – Hofgesellschaft – Höfische Lebensformen um 1200* (Studia Humaniora – Düsseldorfer Studien zu Mittelalter und Renaissance, 6), red. Gerd Kaiser & Jan-Dirk Müller, 67–139. Düsseldorf 1986.
- Schubert, Dietrich. *Von Halberstadt nach Meissen – Bildwerke des 13. Jahrhunderts in Thüringen, Sachsen und Anhalt*. Köln: Dumont Schauberg, 1974.
- Schubert, Ernst. *Der Westchor des Naumburger Doms – Ein Beitrag zur Datierung und zum Verständnis der Standbilder*. Berlin: Akademie-Verlag, 1965.
- . “Zur Naumburg-Forschung der letzten Jahrzehnte”, *Wiener Jahrbuch für Kunstgeschichte* 35 (1982): 121–138 & ill.
- . “Memorialdenkmäler für Fundatoren in drei Naumburger Kirchen des Hochmittelalters”, *Frühmittelalterliche Studien* (25): 1991, 188–225.
- . “Bemerkungen zu Studien zur frühgotischen Architektur und Skulptur des Naumburger Domes”, *Kunstchronik* 52 (1999): 577–587.
- . “Individualität und Individualisierung in der Mitte des 13. Jahrhunderts: Die Naumburger Stifterstandbilder”, idem, *Dies diem docet: Ausgewählte Aufsätze zur mittelalterlichen Kunst und Geschichte in Mitteleuropa – Festgabe zum 75. Geburtstag*, ed. Hans-Joachim Krause (Quellen und Forschungen zur Geschichte Sachsen-Anhalts, 3), 491–504. Köln: Böhlau Verlag, 2003.
- Schubert, Ernst & Jürgen Görlich. *Die Inschriften des Naumburger Doms und der Domfreiheit*. Berlin & Stuttgart: Akademie-Verlag, 1959.
- Schultz, James A. *Courtly Love – The Love of Courtliness, and the History of Sexuality*. Chicago: University of Chicago Press, 2006.
- Schwietering, Julius. “Der Tristan Gottfrieds von Strassburg und die Bernhardische Mystik” (1943). Idem, *Mystik und höfische Dichtung im Hochmittelalter*, 1–35. Tübingen: Max Niemeyer, 1960.
- Schölkopf, Ruth. *Die Sächsischen Grafen (919–1024)* (Studien und Vorarbeiten zum historischen Atlas Niedersachsens, 22), 64–73 (‘Die Ekkehardinger’). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1957.
- Sciuric, Helga. “Überlegungen zu den Stifterfiguren im Naumburger Westchor – Herrschaft zwischen Repräsentation und Gericht”, *Höfische Repräsentation – Das Zeremoniell und die Zeichen*, eds. Hedda Ragotzky & Horst Wenzel, 149–170, ill. Tübingen: Niemeyer, 1990.
- Spörl, Johannes. *Grundformen hochmittelalterlicher Geschichtsanschauung – Studien zum Weltbild der Geschichtsschreiber des 12. Jahrhunderts*. München: Max Hueber, 1935 (genopr. Darmstadt 1968).
- Stach, Walter. “Die Naumburger Urkunde vom Jahre 1249”, *Küas & Kirsten* (1937): 173–182.
- Stange, Alfred & Fries, Albert. *Idee und Gestalt des Naumburger Westchores* (Trierer theologische Studien, 6). Trier: Paulinus Verlag 1955.
- Straehle, Gerhard. *Der Naumburger Meister in der deutschen Kunstgeschichte – Einhundert Jahre deutsche Kunstgeschichtsschreibung 1886–1989* (Diss. – Ludwig-Maximilians-Universität). München 2009 – On-line: https://edoc.ub.uni-muenchen.de/10043/1/Straehle_Gerhard.pdf
- . *Der Naumburger Stifter-Zyklus und der Erschlagene im Westchor (Synodalchor) des Naumburger Doms*. Königstein: Langewiesche, 2013.
- Stöwesand, Rudolf. *Stifter der Stifter – Historie der Naumburger Dreizehn*, 99–111 (‘Der große Bastard’). Clausthal-Zellerfeld: Alfred Schiecke, 1959.
- . “Zur Genealogie und Geschichte der Stifter des Naumburger Domes, I: Graf Dietmar der Gefallene und Timo der Vogelfreie”, *Der Herold – Vierteljahrsschrift für Heraldik, Genealogie und verwandte Wissenschaften* N.F. 4:8/9 (1962) 163–187, ill.
- . “Regelindis – Eine weitere naumburger Untersuchung”, *Theologia Viatorium* 9 (1963): 181–206.
- . “Zur Genealogie und Geschichte der Stifter des Naumburger Domes, II: Die Wettiner und Schwarzburger im Gesamt der Naumburger Stifter (Das Problem der Identifizierung und seine Lösung)”, *Der Herold – Vierteljahrsschrift für Heraldik, Genealogie und verwandte Wissenschaften* N.F. 6:1 (1966): 285–299; N.F. 6:2 (1966): 317–333; N.F. 6:3/4 (1966): 349–360 & N.F. 6:5/6 (1967): 381–401, ill.
- Thietmarus Merseburgensis, *Chronicon*, ed. R. Holtzmann / Thietmar von Merseburg, *Chronik*, overs. & ed. Werner Trillmilch (1957) (Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters, 9). Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1970.⁴

- Ulrich, Wolfgang. *Uta von Naumburg – Eine deutsche Ikone* (Kleine Kulturwissenschaftliche Bibliothek, 59). Berlin: Klaus Wagenbach, 1998.
- Utley, Francis L. “Must we abandon the concept of courtly love?” *Medievalia et Humanistica* N.S. 3 (1972): 299–324.
- Wagner, Christoph. “Porträt und Selbstbildnis”, *Entdeckung des Ich: Die Geschichte der Individualisierung vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, ed. Richard van Dülmen, 79–106, ill. Köln, Weimar, Wien: Böhlau, 2001.
- Wallrath, Rolf. “Die Naumburger Stifterfiguren in der Geschichte des deutschen Stiftermonuments”, *Wallraf-Richartz-Jahrbuch* 26 (1964): 45–58, ill.
- Ward, John O. “Odericus Vitalis as Historian in the Europe of the Early Twelfth-Century Renaissance”, *Parergon* 31:1 (2014): 1–26.
- Wenzel, Horst. *Frauentienst und Gottesdienst – Studien zur Minne-Ideologie*. Berlin: Erich Schmidt, 1974.
- . “Zur Deutung des höfischen Minnesangs – Anregungen und Grenzen der Zivilisationstheorie von Norbert Elias”, *Norbert Elias und die Menschenwissenschaften – Studien zur Entstehung und Wirkungsgeschichte seines Werkes*, ed. K.-S. Rehberg, 213–239. Frankfurt a.M.: Suhrkamp, 1996.
- Wiessner, Hans & Irene Crusius. “Adeliges Burgstift und Reichskirche – Zu den historischen Voraussetzungen des Naumburger Westchores und seiner Stifterfiguren”, *Studien zum weltlichen Kollegiatstift in Deutschland*, ed. Irene Crusius (Studien zur Germania Sacra, 18), 232–258. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1995.
- Wiessner, Heinz & Ernst Devrient (+). *Das Bistum Naumburg*, 1, 1–2: *Die Diözese* (*Germania Sacra* N.F. 35, 1–2: *Die Bistümer der Kirchenprovinz Magdeburg*). Berlin & New York: Walter de Gruyter, 1996–98.
- Winkel, Harald. *Herrschaft und Memoria – Die Wettiner und ihre Hausklöster im Mittelalter* (Schriften zur sächsischen Geschichte und Volkskunde, 32). Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2010.
- Winterfeld, Dethard von. “Zur Baugeschichte des Naumburger Westchores”, *architectura – Zeitschrift für Geschichte der Baukunst* 24 (1994 = *Das Bauwerk als Quelle: Beiträge zur Bauforschung – Walter Haas zum 65. Geburtstag am 4.10.1993*): 289–318, ill.
- Wittmann, Helge. “Zur Frühgeschichte der Grafen von Käfernburg-Schwarzburg”, *Zeitschrift des Vereins für thüringische Geschichte* 51 (1997): 9–59.
- . “Die Stifterfigur des SYZZO COMES DO in ihren Bezügen zum adeligen Geschlechterbewusstsein der Grafen von Schwarzburg-Käfernburg”, *Der Naumburger Meister*, bd 2, eds. H. Krohn & H. Kunde, 963–972. Petersberg: Michael Imhof Verlag, 2011.
- Wolf, Jürgen. “Psalter und Gebetsbuch am Hof: Bindeglieder zwischen klerikal-literater und laical-mündlicher Welt”, *Orality and Literacy in the Middle Ages – Essays on a Conjunction and its Consequences in Honour of D.H. Green*, eds. Mark Chinca & Christopher Young. Turnhout: Brepols, 2005.
- Der Wälsche Gast des Thomasin von Zirclaria*, ed. Heinrich Rückert. Quedlinburg & Leipzig: Gottfr. Basse, 1852 – genoptr. med indl. og reg. af Friedrich Neumann. Berlin: Walter de Gruyter & C., 1965.
- Zinn, Grover A. “*Historia fundamentum est* – The role of history in the contemplative life according to Hugh of St. Victor”, *Contemporary Reflections on the Medieval Christian Tradition: Essays in Honor of Ray C. Petry*, ed. George H. Shriver, 135–158. Durham/N.C.: Duke University Press 1974.